

ИРЕНА ЗАРЕВА

АЛЛА КИРОВА

**ВЛИЯНИЕ НА COVID-19 ВЪРХУ ЧОВЕШКИЯ
КАПИТАЛ В БЪЛГАРИЯ: ДЕМОГРАФСКИ И
ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ**

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Институт за икономически изследвания

Ирена Зарева

Алла Кирова

***ВЛИЯНИЕ НА COVID-19 ВЪРХУ ЧОВЕШКИЯ
КАПИТАЛ В БЪЛГАРИЯ: ДЕМОГРАФСКИ И
ОБРАЗОВАТЕЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ***

София * 2024

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Economic Research Institute

Irena Zareva

Alla Kirova

***IMPACT OF COVID-19 ON HUMAN CAPITAL IN
BULGARIA: DEMOGRAPHIC AND EDUCATIONAL
DIMENSIONS***

Sofia * 2024

В монографията са представени резултатите от приключилото през 2024 г. в рамките на научноизследователската програма на Института за икономически изследвания при БАН първо в България комплексно проучване на влиянието на пандемията от COVID-19 върху човешкия капитал в страната в демографски, включително по отношение на семействата с деца, и образователен план.

Изследването е извършено въз основа на емпиричен анализ на информация от официални статистически национални и международни бази данни и доклади на международни институции, и на вторичен анализ на резултатите от анкетни проучвания и експертни оценки в ЕС и България на отражението на пандемията върху различни области и сектори на обществената и човешката дейност.

В резултат на изследването са установени ефекти от пандемията от COVID-19 и предизвикателства пред формирането, развитието и съхранението на човешкия капитал в България. На тази основа са определени по-важни области на интервенция с фокус върху образованието като негов най-значим елемент, които изискват разработване и прилагане на съответни политики, мерки и механизми на национално и местно равнище, необходими както за преодоляване на последствията от пандемията, така и с оглед по-безболезнено превъзможване на нови кризи от подобен или различен характер.

Монографията е предназначена за отговорни административни структури, в това число Министерството на образованието и науката и Министерството на труда и социалната политика и институции в сферата на училищното и висшето образование с оглед предприемане на необходимите действия и мерки, както и изследователи, преподаватели, учащи се и други заинтересовани.

Рецензенти: проф. д-р Маргарита Атанасова, проф. д-р Георги Шопов

© Ирена Кирилова Зарева, Алла Валентиновна Кирова, автори, 2024

© Институт за икономически изследвания при БАН, 2024

ISBN 978-954-9313-25-3

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS USED / 6

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ / LIST OF FIGURES / 7

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ / LIST OF TABLES / 8

ВЪВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION / 9

ПЪРВА ГЛАВА. ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРИЯ / INFLUENCE OF THE PANDEMIC ON DEMOGRAPHIC PROCESSES IN BULGARIA / 16

1.1. Последици в демографски план / Demographic consequences / 18

1.2. Въздействие върху външномиграционните процеси / Impact on external migration processes / 27

ВТОРА ГЛАВА. COVID-19 И СЕМЕЙСТВОТА С ДЕЦА / COVID-19 AND FAMILIES WITH CHILDREN / 33

2.1. Семейството като фактор за формиране и развитие на човешкия капитал / The family as a factor for the formation and development of the human capital / 35

2.2. Икономически последици за семействата / Economic implications for families / 41

2.3. COVID-19 и съвместяване на платения и неплатения труд в семейството – проблем или решение? / COVID-19 and reconciling of the paid and unpaid work in the family – problem or solution? / 48

2.4. Ефекти на пандемията върху психичното здраве и домашно насилие / Effects of the pandemic on mental health and domestic violence / 55

2.5. Ефекти върху деца и младежи в семейна среда / Effects on children and youth in family environment / 61

ТРЕТА ГЛАВА. ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ / EDUCATION IN THE CONDITIONS OF A PANDEMIC / 69

3.1. Условия, в които се осъществяваха промените в образователния процес / Conditions in which the changes in the educational process took place / 70

3.2. Въздействие на пандемичната обстановка върху образованието / Impact of the pandemic situation on education / 73

3.3. Дигитализация и дигитални умения / Digitization and digital skills / 89

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSIONS / 97

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES / 105

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ / INTERNET RESOURCES / 110

РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК / SUMMARY / 112

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БВП	– Брутен вътрешен продукт
ЕИСК	– Европейски икономически и социален комитет
ЕС	– Европейски съюз
ИКТ	– Информационно-комуникационни технологии
МВР	– Министерство на вътрешните работи
МОН	– Министерство на образованието и науката
МСКО	– Международна стандартна класификация на образованието
МСП	– Малки и средни предприятия
МТСП	– Министерство на труда и социалната политика
НПО	– Неправителствени организации
НСИ	– Национален статистически институт
ОИСР	– Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ООН	– Организация на обединените нации
УНИЦЕФ	– Детски фонд на Обединените нации
EIGE	– Европейски институт за равенство между половете
ILO	– Международна организация на труда
SILC	– Статистика на доходите и условията на живот
WHO	– Световна здравна организация

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ

ГЛАВА ПЪРВА

Фигура 1.1. Население към 31 декември (брой)

Фигура 1.2. Население по възрастови групи (брой)

Фигура 1.3. Естествен прираст на 1 000 души от населението

Фигура 1.4. Коефициент на раждаемост (‰)

Фигура 1.5. Смъртност на 1000 души от населението

Фигура 1.6. Очакваната продължителност на живота при раждане (години)

Фигура 1.7. Население към 31.12. по възрастови групи (%)

Фигура 1.8. Външна миграция по възрастови групи (%) 2021 г.

Фигура 1.9. Потенциални преселници по възрастови групи и по образование, 2021 г. (% от съответната група)

ГЛАВА ВТОРА

Фигура 2.1. Структура на семействата по вид и години на преброяванията (%)

Фигура 2.2. Риск от депресия по възрастови групи, ЕС-27 (%)

Фигура 2.3. Относителен дял на жените, преживели физическо или сексуално домашно насилие, по възрастови групи (EU-GBV, 2021)

Фигура 2.4. Материални лишения на децата през 2021 и 2022 г.

ГЛАВА ТРЕТА

Фигура 3.1. Структура на населението на 7 и повече години по образование (%)

Фигура 3.2. Нетни коефициенти на записване на населението в образователната система по възрастови групи (%)

Фигура 3.3. Структура на преподавателския персонал в общообразователните и професионалните училища по възрастови групи (%)

Фигура 3.4. Коефициент на участие на населението на възраст 25-64 г. в образование и обучение (%)

Фигура 3.5. Индекс на навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI), 2022

Фигура 3.6. Домакинства по притежание на стоки за дълготрайна употреба и по местоживеене (%)

Фигура 3.7. Заети лица според дела от работното време, прекарано в работа с дигитални устройства през 2022 г. (%)

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

ГЛАВА ПЪРВА

Таблица 1.1. Умирания от COVID-19 в България – общо и по възрастови групи

Таблица 1.2. Предвидима и предотвратима смъртност и Години на здравословен живот след раждането

Таблица 1.3. Външна миграция (брой)

Таблица 1.4. Външна миграция по гражданство (брой)

ГЛАВА ВТОРА

Таблица 2.1. Индекс на човешкия капитал

Таблица 2.2. Относителен дял на семействата с деца под 18 години по брой на децата от общия брой семейства с деца в България към 7.09.2021 г. (%)

Таблица 2.3. Общ брой сключени бракове и бракоразводи в България

Таблица 2.4. Коефициенти на младежка безработица (%)

Таблица 2.5. Домакинства с деца в риск от бедност или социално изключване (% от съвкупността)

Таблица 2.6. Домашно насилие в България

ГЛАВА ТРЕТА

Таблица 3.1. Уязвими групи деца на възраст 0-17 години (%)

Таблица 3.2. Дял на 15-годишните ученици с ниски постижения - под ниво 2 от скалата на PISA* (%)

Таблица 3.3. Участие във формално образование и обучение или неформално обучение през 2022 г. (%)

Таблица 3.4. Относителен дял на незаетите и неучещи младежи (% от съответната възрастова група)

Таблица 3.5. Коефициенти на заетост на новозавършилите средно и висше образование (от 1 до 3 г. след завършване) - %

Таблица 3.6. Дял на хората с поне основни цифрови умения и с цифрови умения над основните (%)

ВЪВЕДЕНИЕ

Световната теория и практика недвусмислено показаха, че всяка криза, независимо от нейния характер, налага необходимостта от отделяне на специално внимание на състоянието, съхраняването и развитието на човешкия капитал на нацията. Това с особена сила се отнася за периода на пандемията от COVID-19, поставила човечеството пред неочаквани изпитания, свързани с коренна промяна на стила и начина на живот и с налагане на ограничения във всички сфери на човешката дейност, което, наред с друго, води до значителни промени в демографските процеси, в материалното състояние и бита на семействата с деца, в образованието, менталното здраве и като цяло в перспективите за развитие на децата и младежите – бъдеще на всяка една държава, и на националния човешки капитал.

Човешкият капитал е ключов фактор на растежа, благосъстоянието, преодоляването на бедността и развитието на личността. Знанията, уменията и качествата, които притежават хората и които водят до нарастване на производителността и до социално и икономическо благосъстояние, се определят като човешки капитал. За разлика от другите форми на капитал, човешкият е свързан с личността и не може да бъде отделен от нея. В настоящото изследване авторите се базират на разширената дефиниция за човешки капитал, предложена от тях в монографията им от 2012 г.: „Човешкият капитал включва всички биологично притежавани, развивани в процеса на възпитанието и придобивани в процеса на образованието и професионалното развитие знания, умения и способности на хората (културни, интелектуални, професионални), които се натрупват в резултат от съответни инвестиции; използват се в производения труд; генерират бъдещи доходи; осигуряват релацията (макар и частична) между доходите и нормата на възвръщаемост на човешкия капитал; допринасят за повишаването на производителността на труда и икономическия растеж на обществото“ (Кирова et al., 2012, с. 37). По тази причина в настоящото изследване е отделено специално внимание на демографските и външномиграционните процеси, от които зависи наличието на хора, тоест на носители на човешки капитал, както и на формирането и развитието му в семейна среда и в системата на образование и обучение.

Разразилата се в глобален мащаб безпрецедентна пандемия пряко въздейства върху хората от всички възрасти и социални статуси и предизвиква съществени изменения в условията и факторите за изграждане и развитие на човешкия капитал в различни аспекти.

На първо място, тя доведе до драстично нарастване на смъртността и значително влошаване на здравословното състояние на населението. COVID-кризата промени миграционното поведение на хората, както и социално-икономическия живот на семействата с деца и развитието на децата и младежите.

Паралелно с това, пандемията съществено повлия върху сферата на образованието, която е една от най-засегнатите, защото за разлика от други сфери и отрасли, влиянието върху образованието има дългосрочни ефекти и последици върху формирането на човешкия капитал. Според категоричния извод, направен в Доклада на ООН за състоянието на образованието по света от 2020 (United Nations, 2020, с. 1), пандемията от COVID-19 е най-сериозното предизвикателство пред образователната система в историята на човечеството. По думите на генералния секретар на ООН Антониу Гутереш, светът е изправен пред „поколенческа катастрофа“, която може да доведе до безвъзвратна загуба на човешки потенциал в огромен мащаб и да подкопае десетилетия на напредък в образованието.

Изключително точна е оценката на експертите от Световната банка, според които съвременната история изживява най-големия двоен шок за глобалната образователна система - пандемията доведе до продължително затваряне на образователни институции и до глобална икономическа криза, която на свой ред влияе върху образователната сфера и системата на образованието¹. В дългосрочна перспектива това би могло да доведе до намаляване на човешкия капитал, проблеми с квалификацията на работната сила и засилване на социалните неравенства.

Още от началото на пандемията през 2020 г. в специализираната чуждестранна и българска литература се появиха публикации за нейното влияние и последици върху различни сфери на социално-икономическия живот на населението в глобален и национален план. В тях са представени резултати от извършените емпирични проучвания на отражението на пандемията върху конкретни области и сектори на обществената и човешката дейност, включително върху условията за формиране на

¹ <https://blogs.worldbank.org/en/education/education-negative-twin-shocks-and-opportunity-they-bring>

човешкия капитал, а също така са направени опити за оценка на нейното въздействие. Предизвикателствата, породени от COVID-кризата, са важен обект на изследване в света и Европа, респективно и в България, особено с оглед наложилата се необходимост от промяна/преустройство на такива значителни от гледна точка на развитието на човешкия капитал сфери като здравеопазване, образование, пазар на труда, социална защита на семействата с деца.

Въпросът за влиянието на пандемията от COVID-19 върху човешкия капитал има свои специфики в отделните страни, което налага провеждането на съответни национални проучвания съобразно особеностите на тяхното социално-икономическо развитие и на готовността на държавата и населението за справяне с извънредната ситуация.

Настоящият проект изследва главно две измерения на влиянието на пандемията върху човешкия капитал в България – демографски и образователен, като се очертават предизвикани от нея последици за неговото развитие в този план.

Процесът на съхранение и развитие на човешкия капитал в България в условията на пандемията е съпроводен от редица предизвикателства, които се подсилват и задълбочават от възникналите социално-икономически проблеми в страната, чието отражение се усети във всички области на обществения живот. Продължителността на епидемиологичната обстановка, предизвиканите от нея несигурност и ограничения, промененият икономически и социален климат, специфичните за извънредната пандемична ситуация трансформации и влиянието им както върху състоянието, така и върху бъдещето на човешкия капитал предопредели избора на темата на настоящото изследване. Нейната актуалност е очевидна с оглед необходимостта от извеждане на поуки от въздействията на пандемията за тяхното преодоляване при възникване на евентуални нови кризи от подобен характер, пред които може да се изправи съвременният свят.

Един от фокусите в настоящото изследване е насочен към влиянието на пандемията от COVID-19 върху системата на образованието и образователната подготовка. Настъпилата криза и необходимостта от бърза масова дигитализация на учебния процес в училищата и във висшите учебни заведения засегнаха както учащите се, така и преподавателите, изведоха на преден план проблемни области и обусловиха задълбочаване на съществуващите в сферата на образованието проблеми, на

ограниченията на достъпа до и качеството на образованието, образователните неравенства, понижаване на ефективността на училищното и висшето образование в новите условия. Не може да се отрече обаче фактът, че предизвикателствата на дистанционното/онлайн обучение имат и положителни ефекти от гледна точка на въвеждането на иновативни образователни практики.

Наред с това, извършеното проучване откроява наличието на значителни въздействия на пандемията и върху демографските характеристики на населението, включително външномиграционните потоци; социално-икономическите аспекти на живота на семействата с непълнолетни деца; навлизането на нови форми на заетост и баланса между професионален и личен живот на родителите; развитието на децата и младежите.

Основната цел на изследването е идентифициране на въздействието на пандемията от COVID-19 върху човешкия капитал в страната в демографски и образователен план.

Обект на изследване е човешкият капитал в България.

Предмет на изследване са промените в демографските характеристики на населението, в социално-икономическото състояние на семействата с деца и в образованието в резултат от пандемичната обстановка.

Периодът на изследване обхваща годините на пандемията, като за целите на сравнителния анализ са използвани предшестващи периоди, както и годината след приключване на пандемията.

Извършването на изследването е концентрирано върху решаването на пет групи *изследователски задачи* на основата на проведения анализ:

- оценка на измененията в демографските процеси;
- оценка на влиянието на пандемията върху социално-икономическите аспекти на живота на семействата с деца, децата и младежите;
- установяване на влиянието на пандемията върху образованието;
- извеждане на предизвикателствата на дигитализацията на учебния процес;
- синтезиране и обобщаване на последиците от пандемията за човешкия капитал.

Постигането на изследователската цел и реализирането на посочените задачи са осъществени чрез прилагането на следните *методологични подходи*: проучване и систематизиране на материали и доклади на международни и

национални институции и специализирани литературни източници; емпиричен, сравнителен и качествен анализ; вторичен анализ на резултатите от анкетни проучвания в ЕС и България; експертни оценки.

Като официални източници на информация са използвани резултатите от последното (съвпаднало с периода на пандемията) преброяване на населението в страната през 2021 г. на Националния статистически институт (НСИ) и други специализирани бази данни и публикации на НСИ и Евростат.

Предвид динамичното развитие на процесите в областта на изследваната тематика и натрупването на практики за справяне със ситуацията, както и с цел по-точното очертаване на възникващите предизвикателства, е направен сравнителен вторичен анализ на резултатите от международни и национални емпирични проучвания, извършени през отделните етапи от протичането на пандемията, включително преди, по време и след периода на локдауна и извънредното положение като цяло.

Изследването се основава на следната *работна хипотеза*:

Отличителната особеност на предизвиканата от пандемията криза се състои в това, че тя рефлектира директно върху хората, като носители на човешки капитал, и техния личен и семеен живот, който става твърде уязвим в много отношения – здраве, образование, работа, доходи, семейна и психологическа среда, социални контакти и други. Тази безпрецедентна криза засяга както физическото и психическото състояние на населението, така и неговия образователен потенциал, условията и възможностите за придобиване на знания и умения в системата на образованието, включително тяхното качество. Следователно, тя оказва не само съществено, но и специфично влияние върху състоянието, формирането и качеството на човешкия капитал, с което бъдещото социално-икономическо развитие на държавата се изправя пред нови сериозни предизвикателства.

При реализирането на настоящия изследователски проект са въведени няколко *ограничения*, като от неговия предмет са изключени:

- Ø система на здравеопазване;
- Ø уязвими групи семейства и семейства без деца;
- Ø джендър измерения на влиянието на пандемията.

Изследването е извършено от авторски колектив от Института за икономически изследвания при Българската академия на науките:

- проф. д-р Ирена Зарева – ръководител (Въведение, Първа глава, Трета глава, Заключение)
- проф. д-р Алла Кирова (Въведение, Втора глава, Заключение)

Първа глава

ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРИЯ

В началото на месец март 2020 г. Световната здравна организация обяви пандемия от COVID-19. Пандемията е предизвикателство, което рязко промени икономическия и социалния живот в глобален план и доведе до най-дълбоката рецесия в света за последните осемдесет години, „почти три пъти по-дълбока от глобалната рецесия от 2009 г.“ (World Bank, 2020, с. 3). Безпрецедентното в този случай е, че „в основата на рецесията стои уязвимостта на човешкия фактор“ (Институт за икономически изследвания при БАН, 2020). Въведен бе локдаун, който сведе до минимум движението на хора и съществено ограничи достъпа до здравни и образователни услуги. Бизнесът не можеше да работи нормално. Веригите на доставка почти се прекъснаха. Икономиката в световен мащаб изпадна в рецесия, икономическият растеж драстично спадна, заетостта намалала, безработицата се повиши, а равнището на бедност и неравенствата нараснаха. През 2022 г. геоикономическата и геополитическата обстановка се усложниха още повече.

България нямаше как да остане встрани от световните процеси. Първите случаи на заразяване с COVID-19 в страната бяха регистрирани на 8 март 2020 г., а на 13 март бяха предприети съответни мерки за ограничаване на обществения живот, като локдаунът продължи два месеца. Драстичното нарастване на заболяемостта, включително сред медицинския персонал, създаде предизвикателства пред здравната система. Наложиха се затваряне на здравни заведения. Прекъснати бяха присъствените занимания в детски градини, училища и университети. Икономическата активност в страната рязко падна.

По данни на НСИ, през 2020 г. реалният темп на БВП на България регистрира рязък спад от 4% спрямо 2019 г. като нарастването през 2021 г. не можа да го компенсира. През следващите години темповете на растеж се забавят. Прогнозите също не бяха и все още не са много благоприятни. Така например,

според макроикономическата прогноза на Института за икономически изследвания при БАН (Институт за икономически изследвания при БАН, 2024) реалният растеж на БВП ще бъде малко над 2% през 2024 г., т.е. под потенциалния растеж, като се очаква плавно възстановяване до средните нива от преди пандемията до 2026 г. Коефициентът на заетост² значително се понижи, като 2020 г. се характеризира със спад от 1.6 процентни пункта спрямо 2019 г., а намалението продължи и през 2021 г., макар и не толкова осезаемо, като отбеляза намаление от 0.4 процентни пункта спрямо 2020 г.

Редица изследвания открояват негативните последици от пандемията от COVID-19 за човешкия капитал. Според изследване от 2022 г. „Quantifying the macroeconomic impact of COVID-19-related school closures through the human capital channel“ продължителното затваряне на училища би могло да има дълготрайно въздействие върху човешкия капитал, производителността и доходите на човек от населението. „Ефектите от затварянето на училищата може да се увеличават с времето и да доведат до загуба между 0,2% и 0,9% на човешкия капитал в момента, когато всички засегнати кохорти ще са навлезли в работната сила между 2036 г. и 2067 г. Тези загуби на човешки капитал на свой ред ще доведат до по-ниска производителност с около 0,4% до 2,1% през 2067 г. Затварянето на училищата ще има въздействие и върху психичното здраве и социалния капитал на учениците, което би се отразило върху производителността и благосъстоянието” (de la Maisonneuve et al., 2022, с. 16). В документа се заключава, че този проблем е важен не само заради преките икономически ефекти, но и защото подобни загуби биха могли да имат последици за бъдещите поколения, когато сегашните млади хора станат родители.

Подобни са изводите и от изследване от 2023 г. „Collapse and Recovery. How the COVID-19 Pandemic Eroded Human Capital and What to Do about It“ (Schady et al., 2023), в което се подчертава, че загубите на човешки капитал засягат не само отделните хора чрез намаляване на бъдещите им приходи, но имат отрицателни последици за цялата икономика. Всяко прекъсване на процеса на изграждане на човешки капитал може да има дълготраен ефект, за което има доказателства от поранни кризи, показващи, че ефектите от шоковете върху човешкия капитал могат

² Коефициент на заетост на населението на 15-64 навършени години.

да дадат отражение върху редица поколения, както и да доведат до рязко увеличаване на неравенството в бъдеще.

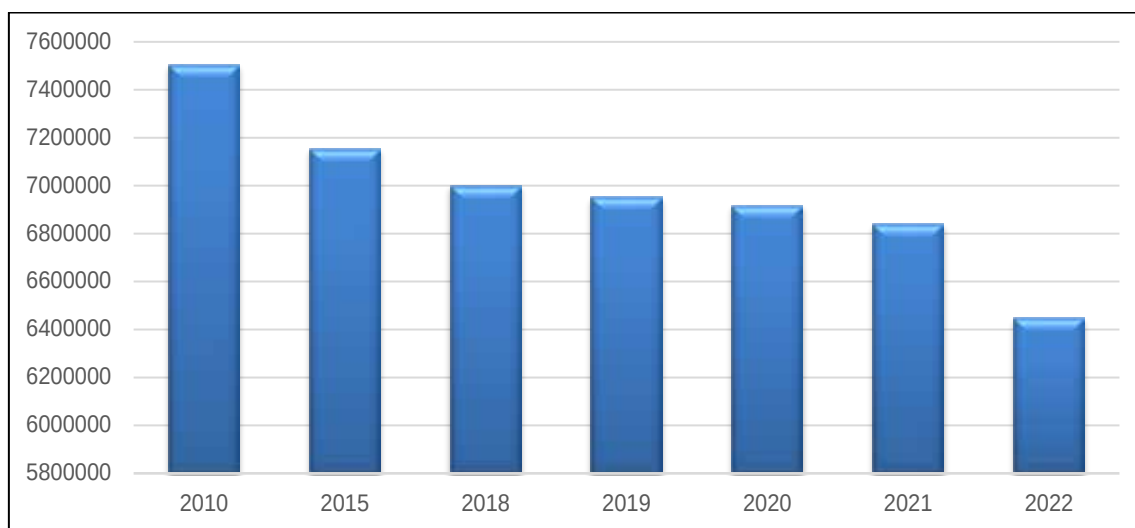
Пандемията оказва пряко съществено влияние върху човешкия капитал в глобален и в национален план. Ефектите могат да бъдат проследени в различни направления: а) рязко засилване на продължителното постепенно намаляване на броя на населението в България, значително нарастване на смъртността, отнемане на човешки животи и влошаване на здравословното състояние както на по-възрастните, така и на по-младите групи от населението, което, наред със съществуващата демографска криза в страната, води до още по-голямо намаляване на носителите на човешки капитал; б) драстични промени във външномиграционните процеси, от които също зависи човешкият капитал в страната; в) ограничаване на достъпа до и влошаване на качеството и на резултатите от образованието и обучението. С други думи, има отражение както върху носителя, така и върху формирането, натрупването и качеството на човешкия капитал.

1.1. Последици в демографски план

От десетилетия населението на България намалява (Фигура 1.1). Броят му достига своя връх през 1980 г. – почти девет милиона души, след което започва непрекъснатата тенденция на понижаване. Крайно притеснителни са данните, че при 149 раждания дневно, 281 смъртни случая и минус 13 миграции, нетната промяна в броя на населението на ден възлиза на минус 145 души³. Според тази международна статистика страната губи нетно по един човек на всеки 9.93 минути. От 1980 г. темпът на нарастване на населението е отрицателен, като през 2020 г. вече надхвърля минус 1%, а през 2023 г. достига до минус 1.24%.

³ <https://worldpopulationreview.com/countries/bulgaria-population>

Фигура 1.1. Население към 31 декември (брой)

Източник: НСИ, www.nsi.bg

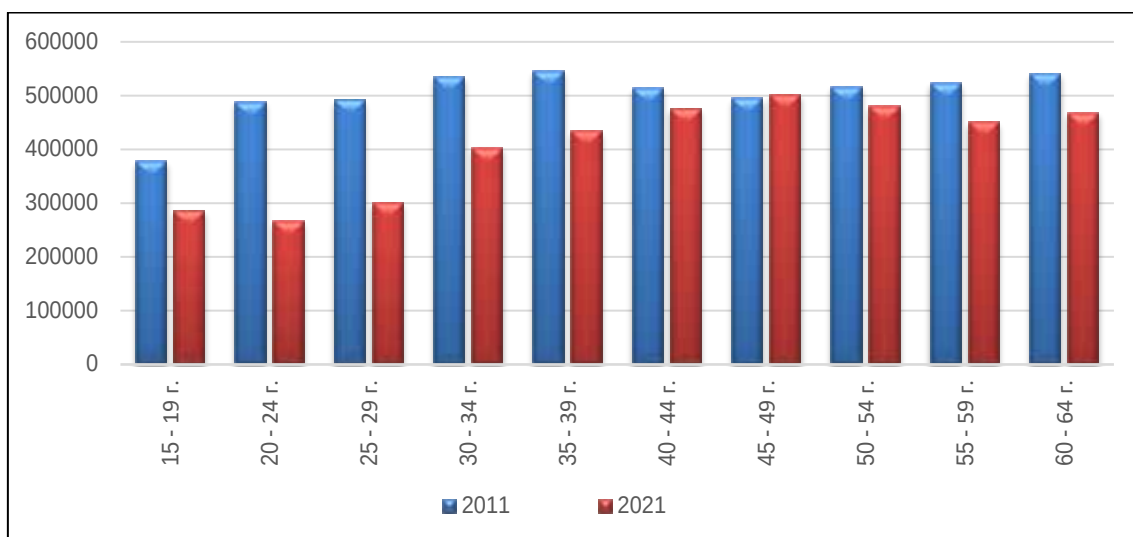
По данни от преброяването на населението през 2021 г. броят му е достигнал до 6 519 789 души или с 844 781 човека по-малко в сравнение с предходното преброяване през 2011 г. Ако за периода между двете предходни преброявания 2001-2011 г. прирастът на населението е възлизал на -7.1%, то за периода 2012-2021 г. той вече достига до -11.5%. Според прогнозата на НСИ⁴ населението на България ще продължи да намалява непрекъснато в дългосрочен план, като броят му ще падне под шест милиона души през 2035 г., а през 2075 г. – под пет милиона. По-неблагоприятна е прогнозата на ООН⁵, според която броят на населението ще падне под шест милиона души още през 2054 г., като паралелно с това и броят на населението в трудоспособна възраст (15-64 г.) също ще продължи да се понижава, като стигне под 4 милиона през 2029 г. и под 3 милиона през 2049 г.

Съществено се влошава възрастовата структура на населението. По данни от преброяването през 2021 г., броят на лицата под 40 години (икономически активни и в репродуктивна възраст) е значително по-малък през 2021 г. в сравнение с този през 2011 г. Най-неблагоприятна е промяната при възрастовата група 20-29 г. (Фигура 1.2).

⁴ <https://www.nsi.bg/bg/content/2994/прогноза-за-населението-по-пол-и-възраст>

⁵ <https://population.un.org/wpp/Download/>

Фигура 1.2. Население по възрастови групи (брой)

Източник: НСИ, Преброяване на населението 2021.

По данни на ООН⁶ средната възраст на населението нараства непрекъснато, като след 2005 г. надхвърля четиридесет години, за да достигне през 2021 г. до 44.5 години.

В резултат на негативните промени във възрастовата структура съществено се влошават коефициентите на възрастова зависимост. Данните на НСИ показват, че отношението на населението на възраст под 15 и на 65 и повече години към населението на възраст от 15 до 64 години се повишава за периода 2010-2022 г. от 46% на 60.4%, а отношението на населението на възраст 65 и повече години към населението на възраст от 15 до 64 години – съответно от 25.9% на 37.7%. НСИ прогнозира, че коефициентът на възрастова зависимост ще продължи да се увеличава до 61.83% през 2035 г. и 69.10% през 2075 г., а коефициентът на възрастова зависимост (относно старшите възрасти) ще нарасне съответно до 39.07% и 43.18%.

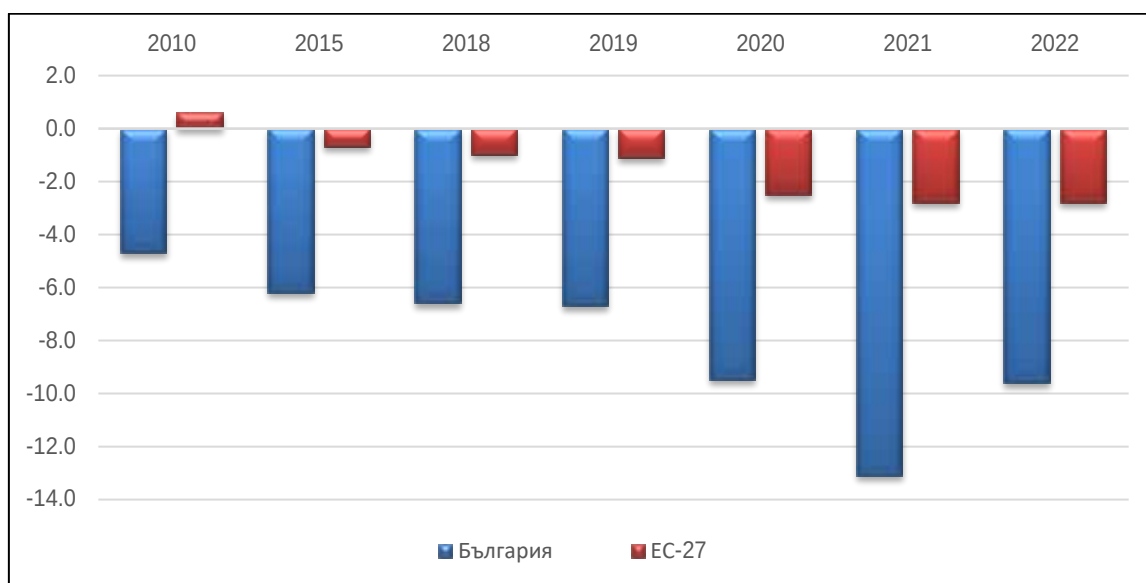
Очертаната тенденция на остаряване на населението зависи от понижаването на дела на хората под трудоспособна възраст, което възлиза на близо

⁶ World Population Prospects 2022: <https://population.un.org/wpp/>

6% през 2021 г. спрямо 2011 г.⁷ Коефициентът на демографско заместване⁸, характеризиращ възпроизводството на трудоспособното население, спада до 61 през 2021 г. при 70 през 2011 г. Непрекъснато се ограничава и работната сила на страната, като от 3447.9 хил. души през 2007 г. достига до 2951.4 хил. през 2023 г.⁹

Промяната в броя на населението се определя в по-голяма степен от отрицателния естествен прираст, отколкото от механичния. Естественият прираст в страната намалява непрекъснато, като след 1989 г. вече остава отрицателен. Няма по-нисък естествен прираст на населението в ЕС от този в нашата страна. Най-близо до България (-13.1 за 2021 г. и -9.6 за 2022 г.) е Латвия с -7.9, следвана от Литва с -7.4 за 2022 г. При липса на резки промени в непрекъснато и плавно намаляващия коефициент на раждаемост¹⁰, който през 2022 г. достига до 8.8 в България, резкият спад в естествения прираст се дължи на значително покачване на коефициента на смъртност в страната (Фигура 1.3).

Фигура 1.3. Естествен прираст на 1 000 души от населението

Източник: Евростат

⁷ По данни от преброяване на населението: https://www.nsi.bg/sites/default/files/publications/StatBook_Census2021.pdf

⁸ Коефициент на демографско заместване - съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 - 19 години) и броя на излизащите от трудоспособна възраст (60 - 64 години).

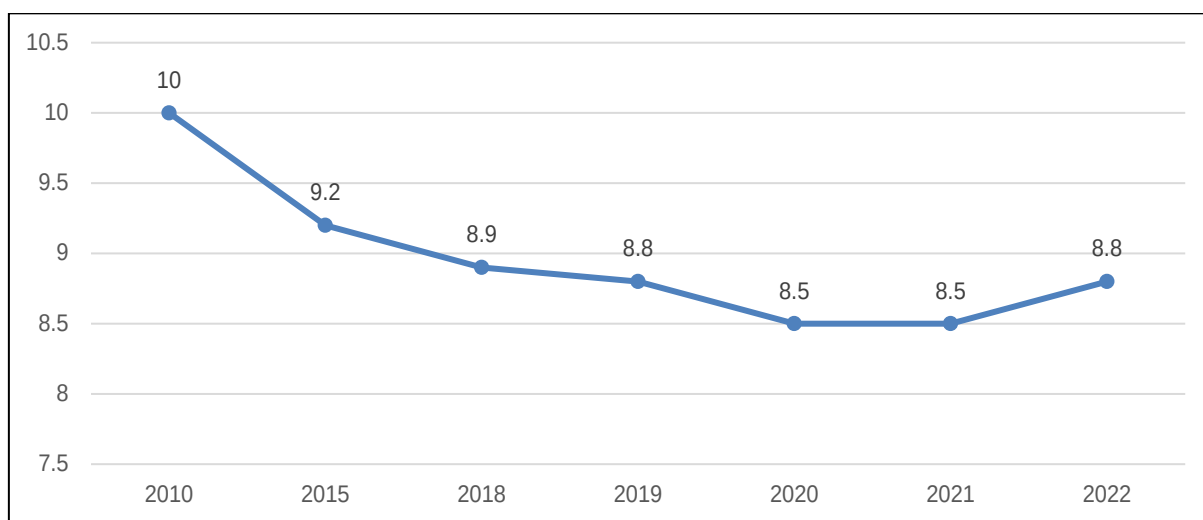
⁹ Работна сила на 15-64 навършени години. За анализ на влиянието на пандемията върху работната сила на България виж: Борисова-Маринова, 2023.

¹⁰ Известно нарастване на коефициента на раждаемост се наблюдава през периода 2000-2009 г. от 9.0‰ на 10.7‰, след което отново започва да намалява.

Пандемията от COVID-19 оказа драстично въздействие върху населението на България. Само за периода декември 2019 – декември 2022 г. броят му се е понижил с над половин милион души. Ако до 2020 г. населението на България е намалявало с около 40-50 хиляди души годишно, то само за 2021 спрямо 2020 г. понижението е с над 77 хиляди човека. Естественят прираст рязко спада по време на пандемията - до -13.1 на хиляда души през 2021 г., много по-съществено от средния за ЕС-27 показател (Фигура 1.3).

Пандемичната обстановка в страната оказа видимо влияние върху раждаемостта. Коефициентът на раждаемост в България се понижава от десетилетия и е един от най-ниските в ЕС. Под влияние на здравната криза, несигурността и психологическия стрес по време на пандемията раждаемостта спадна с 0.3 пункта след 2019 г., като през 2022 г. се върна до нивото от преди пандемията (Фигура 1.4).

Фигура 1.4. Коефициент на раждаемост (‰)

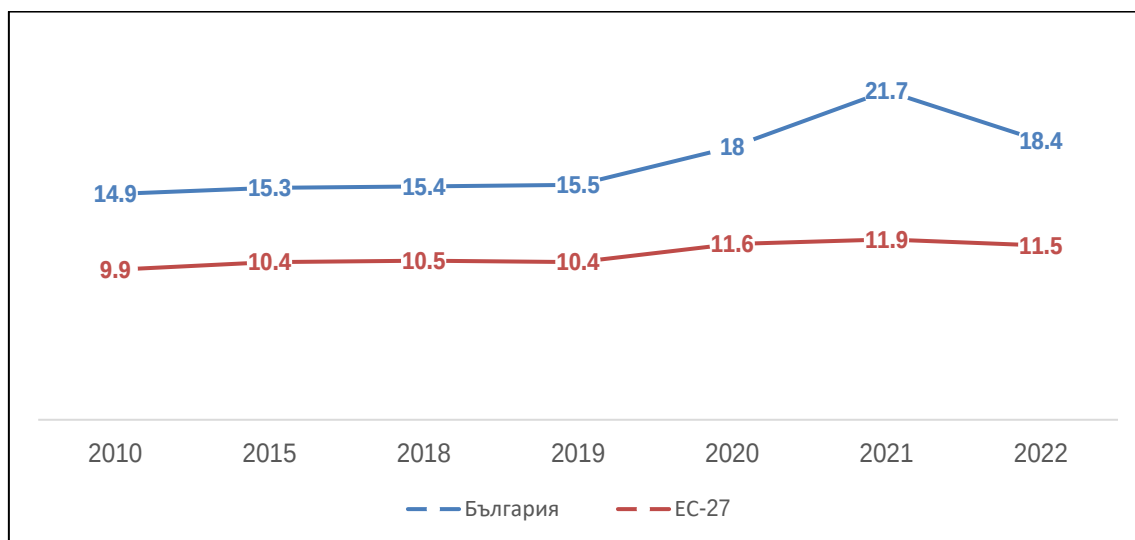

Източник: НСИ, <https://www.nsi.bg/bg/content/2968/коефициент-на-раждаемост-по-статистически-райони-области-и-местоживее>

Почти два пъти по-голям е коефициентът на смъртност в България спрямо средното за ЕС-27 равнище, което се определя не само от въздействието на пандемията. Коефициентът на смъртност нараства непрекъснато в страната, но под влияние на COVID-19 рязко се покачва през 2020 и 2021 г. (Фигура 1.5). Няма по-висок коефициент на смъртност в ЕС-27. Най-близо до нас е Латвия с 16.4, следвана

от Литва с 15.1 за 2022 г. По данни на ООН¹¹ смъртността под 60 години (умирания на възраст под 60 г. на 1000 живородени) в България се повишава значително от 141 през 2019 г. до 154 през 2020 г. и 176 през 2021 г.

Фигура 1.5. Смъртност на 1000 души от населението

Източник: Евростат

Броят на умирианията се увеличава съществено по време на пандемията - от около 110 хиляди за периода 2010-2019 г. до 124735 за 2020 г. и 148995 за 2021 г. (Таблица 1.1), като през 2022 г. намалява до 118814. Този скок обаче е както следствие от самия коронавирус и усложненията от него, така и от ограничаването на достъпа до здравни услуги, намаляването на посещаемостта при здравни специалисти и лечението на хронично болни и лица с други сериозни заболявания.

Таблица 1.1. Умирания от COVID-19 в България – общо и по възрастови групи

Възрастови групи	Брой	Относителен дял от всички умирания във възрастовата група	Брой	Относителен дял от всички умирания във възрастовата група	Брой	Относителен дял от всички умирания във възрастовата група
	2020		2021		2022	
Общо	8554	6,9	27588	18,5	8993	7.6
10-14	2	3.0	4	6.3	1	1.6
15-19	7	5.6	11	7.6	2	1.6

¹¹ World Population Prospects 2022: <https://population.un.org/wpp/>

20-24	6	3.1	27	11.1	4	2.3
25-29	10	4.1	57	16.5	10	4.2
30-34	34	7.3	108	18.2	17	4.2
35-39	60	7.3	180	18.7	40	5.1
40-44	124	8.2	363	21.2	67	5.0
45-49	206	8.1	608	20.1	105	4.6
50-54	328	8.6	962	20.4	170	4.7
55-59	594	9.7	1397	19.9	323	6.2
60-64	990	10.7	2475	22.6	570	6.9
65-69	1281	10.0	3761	24.1	964	8.2
70-74	1625	9.3	5333	24.4	1559	9.5

Източник: НСИ, <https://www.nsi.bg/bg/content/18863/умирания-от-covid-19>

Близо една четвърт от всички умирания в страната през 2021 г. се дължат на COVID-19. Над 27.5 хил. души са починали от него. Вирусът поразил не само по-възрастното население, но и хората под трудоспособна и в трудоспособна възраст, с други думи носителите на човешки капитал и тези, формиращи човешки капитал (главно деца и млади хора), които са от първостепенно значение за бъдещето - както за развитието на обществото, така и за икономиката.

COVID-19 доведе както до скок на смъртността, така и до влошаване на здравословното състояние на населението. Последиците бяха значително нарастване на показателя „Предвидима и предотвратима смъртност“ и намаляване на показателя „Години на здравословен живот след раждането“ (Таблица 1.2). Данните показват не само същественото повишаване на стандартизираните коефициенти на смъртност в България по време на пандемията, но и значителното разтваряне на ножицата между показателите за България и средните за ЕС.

Таблица 1.2. Предвидима и предотвратима смъртност и Години на здравословен живот след раждането

	2018	2019	2020	2021
Стандартизирана предвидима и предотвратима смъртност*				
България	414.57	419.87	529.44	685.06
ЕС-27	249.88	243.16	271.7	294.1
Години на здравословен живот след раждането				
България	65.8	66.3	65.6	63.3
ЕС-27	64.0	64.6	64.0	63.6

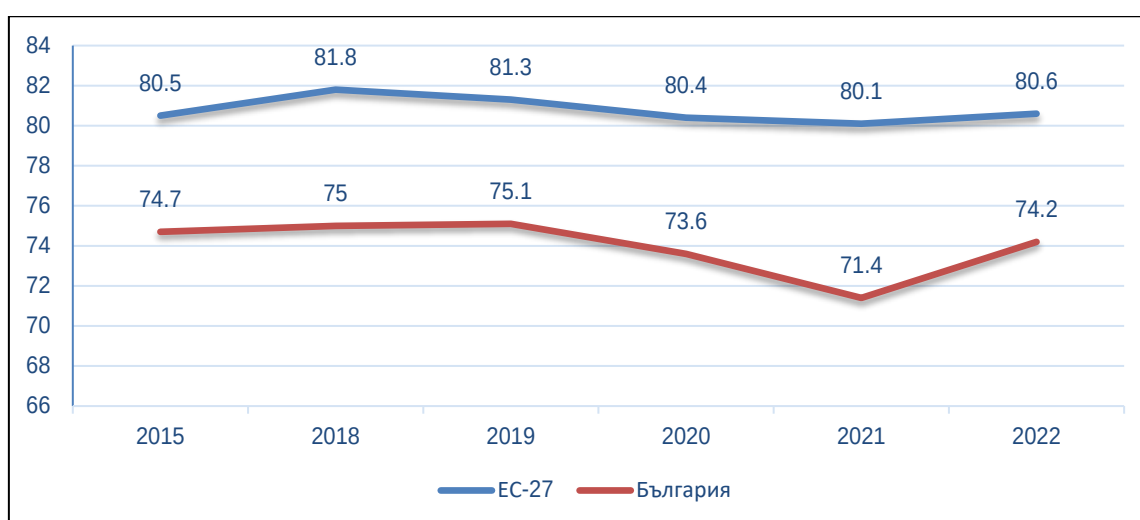
* стандартизирани коефициенти на смъртност (брой на 100 000 души на възраст под 75 години)

Източник: Евростат

Пандемията рязко понижи и средната продължителност на предстоящия живот при раждане. По данни на НСИ¹² за периода 2017-2019 г. тя е била 74.90 години, докато за 2020-2022 г. достига до 71.91 години.

Очакваната продължителност на живота при раждане също намалява както в нашата страна, така и в целия ЕС по време на пандемията. В България обаче тя не само, че е по-ниска от средния за ЕС показател, но и спадът по време на здравната криза е много по-значителен. Наред с това, тя остава най-кратка в сравнение с всички останали държави-членки (Фигура 1.6).

Фигура 1.6. Очаквана продължителност на живота при раждане (години)

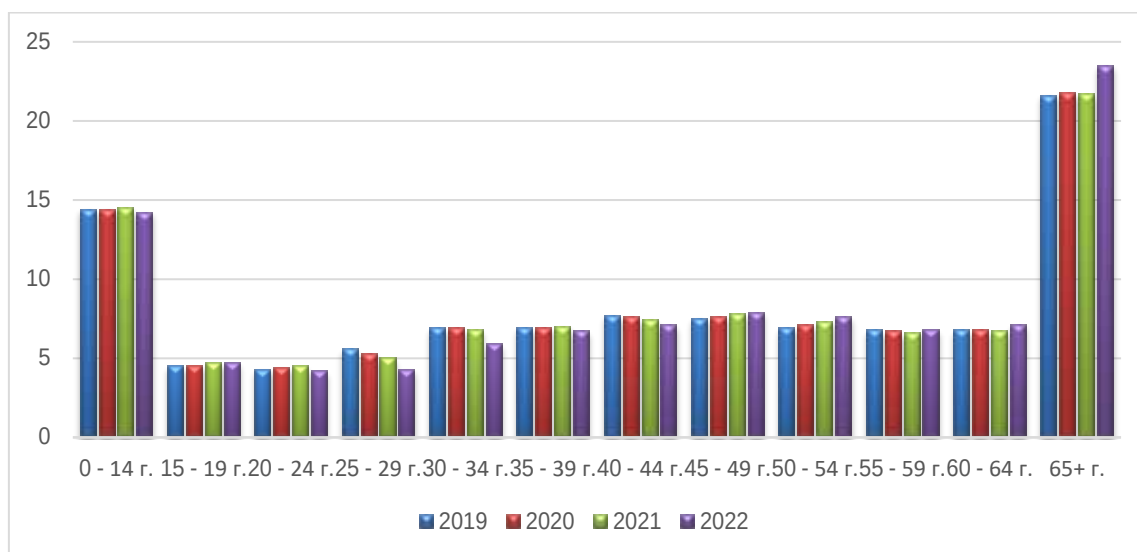

Източник: Евростат,
https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00205/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo

Тъй като COVID-19 засегна в по-голяма степен по-възрастното население, особено в началото, се наблюдават известни флуктуации във възрастовата структура, като по време на пандемията слабо намаляват дяловете на населението от възрастовите групи над 55 години и се увеличават на тези под 25 години. Установените промени обаче са краткотрайни. През 2022 г. тенденцията на влошаване на възрастовата структура продължава, като се открояват по-високите дялове на хората над 45 години и особено на тези над 65 години (Фигура 1.7).

¹² <https://www.nsi.bg/bg/content/3018/смъртност-и-средна-продължителност-на-предстоящия-живот-на-населението-по-местоживеене-и-пол>

Фигура 1.7. Население към 31.12. по възрастови групи (%)

Източник: НСИ, www.nsi.bg

В резултат от анализа могат да се направят следните *изводи*:

- Пандемията оказва съществено неблагоприятно въздействие върху населението на България като рязко задълбочи продължителните негативни демографски процеси в страната - доведе до значително съкращаване на броя на населението, до повишаване на коефициента на смъртност, което при непрекъснато намаляващия коефициент на раждаемост предопредели драстичен спад в естествения прираст в страната.

- Негативна е и промяната по възрастови групи на населението - при по-ниските възрастови групи и особено на възраст до 40 години (това е населението в репродуктивна възраст, а и голяма част от икономически активното население на страната) понижението на броя е по-голямо от това при възрастовите групи над 55 години.

- Всичко това обуславя продължителен бъдещ период на намаляване на хората, т.е. на носителите на човешки капитал, а последиците от него много вероятно да са дългосрочни.

1.2. Въздействие върху външномиграционните процеси

Промените в броя на населението се определят както от измененията в естествения прираст, така и в механичния. Пандемията и лимитирането на движението на хората повлияха сериозно на външната миграция (Таблица 1.3), като миграционните процеси се ограничиха значително, макар и временно.

Отрицателният механичен прираст е характерен за България от повече от десет години. Заселените лица в страната се увеличават – тренд, който се очертава по-ясно от 2016 г. насам, но се ускорява по време на пандемията. Броят на изселените лица е по-голям от този на заселените, като се характеризира с тенденция на нарастване през последните 10 години. В началото на пандемията той спада съществено (около 6 пъти) от 39941 през 2019 г. на 6649 през 2020 г., но през 2021 г. отново се повишава до 26755 човека като доближава този от предпандемичния период. В разгара на здравната криза броят на изселените лица намаля драстично, в резултат на което механичният прираст на населението от отрицателен стана положителен и надхвърли 30 000 лица през 2020 г. През 2021 г. с разхлабването на противоепидемичните мерки в световен мащаб процесът на изселване от страната отново се засили, а механичният прираст значително се понижи, макар все още да остава положителен.

Таблица 1.3. Външна миграция (брой)

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Механичен прираст	-4247	-3666	-2012	30715	12706	27444
Заселени в страната	25223	29559	37929	37364	39461	40619
Изселени от страната	29470	33225	39941	6649	26755	13175

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Следва да се подчертае, че броят на имигрантите с българско гражданство (завърналите се в страната български граждани) бележи тенденция на нарастване през последните години, като по време на пандемията, поради забраната за пътуване, промяната му не е много съществена (2020 г. спрямо 2019 г.), а през 2022 г. се понижи. По данни от преброяването на населението от 2021 г. най-много са завърналите се в страната български граждани през 2020 и 2021 г. - 49 377 души.

При броя на емигрантите с българско гражданство (който също се характеризира с тенденция на повишаване) обаче, се наблюдава драстично намаление през 2020 г., след което наново започва да се увеличава (Таблица 1.4). С други думи, локдаунът по време на пандемията значително повлия върху емиграционните процеси на българското население, но само за кратко.

Таблица 1.4. Външна миграция по гражданство (брой)

	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Имигранти с българско гражданство	10722	16169	23555	24007	22087	19032
Емигранти с българско гражданство	24487	31263	37931	3658	24442	11972

Източник: НСИ, www.nsi.bg

По данни на текущата статистика на НСИ, през 2021 и 2022 г. около две трети от емигрантите са на възраст 20-49 г., докато при имигрантите тази възрастова група съставлява 50% (Фигура 1.8). Емиграцията на населението от тази възрастова група не може да бъде компенсирана от имиграция, което на свой ред допринася още повече за намаляване на човешкия ресурс на страната, особено в най-продуктивната и репродуктивната му възраст.

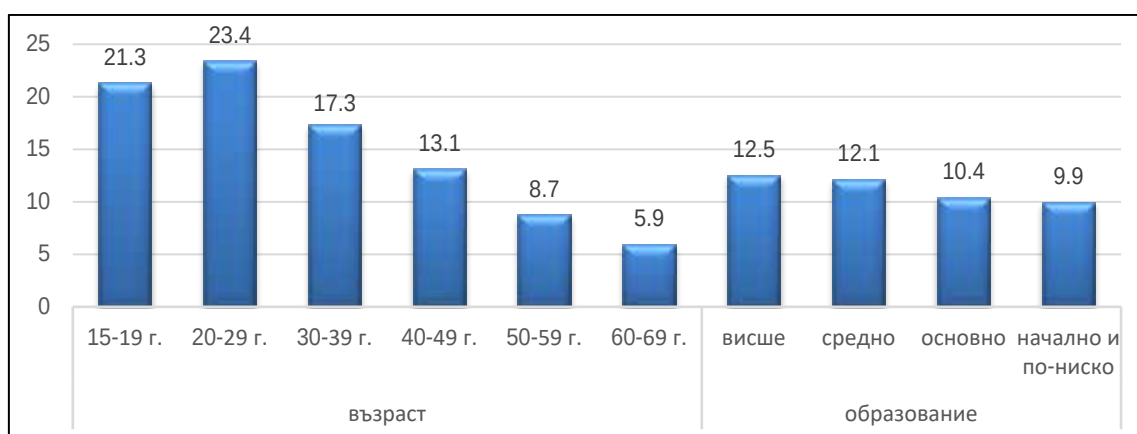
Фигура 1.8. Външна миграция по възрастови групи, 2021 г. (%)

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Според извадковото изследване на миграцията и миграционното поведение на населението, съпътстващо Преброяване 2021, дялът на потенциалните преселници се увеличава в сравнение с 2011 г. във всички възрастови групи, като за 11.9% от лицата на възраст 15-74 години е „много“ или „донякъде вероятно“ да се преселят да живеят в чужбина. Потенциалните преселници са предимно лица от по-младите възрастови групи. Реализирането на техните намерения би оказало влияние както върху наличния човешки капитал в страната към момента на тяхната емиграция, така и в перспектива, тъй като това би довело и до намаляване на фертилните контингенти и раждаемостта у нас. Не по-малко неблагоприятно явление е по-големият дял на високообразованите лица-потенциални преселници в сравнение с нискообразованите, което пък би повлияло и върху качеството на човешкия капитал в България (Фигура 1.9).

Фигура 1.9. Потенциални преселници по възрастови групи и по образование, 2021 г. (% от съответната група)

Източник: НСИ, Миграция и миграционно поведение. Извадково изследване, съпътстващо Преброяване 2021.

Резултатите от анкетно миграционно проучване на сдружение „ТУК-ТАМ”¹³ (глобална онлайн мрежа) за нагласите на българите по света, проведено в края на 2021 г.¹⁴ сред българи, живеещи в чужбина или завърнали се в България през последните две години (по време на пандемията), показват, че преобладаващата част от респондентите не планират промяна на местоживеенето

¹³ Сдружение на българи с опит и образование в чужбина.

¹⁴ Проучването е проведено сред лица на 18 и повече години, като са направени 2329 интервюта в периода ноември-декември 2021 г.: <https://tuk-tam.bg/migration/results>

си, особено лицата над 36 години. По-склонни да се върнат обратно в страната са младежите на възраст 18-24 г., които учат и не са се установили трайно зад граница. Намеренията за връщане са по-скоро дългосрочни (след 5-6 години), докато в краткосрочен план планират завръщане една трета от живеещите в чужбина. Основните причини за завръщане на лицата, живеещи под две години в България, са близките им хора и COVID-19 пандемията.

Редица предходни проучвания¹⁵ на реалната и потенциалната външна миграция открояват като основни мотиви за емиграция по-високо заплащане в чужбина, по-висок жизнен стандарт, по-добра професионална реализация, подпомагане на близки в България, както и придобиване на образование зад граница. Доколкото социално-икономическото изоставане на България в сравнение с останалите страни-членки на ЕС (и не само), по-ниските стандарт на живот и заплащане на труда, като основни причини за напускане на страната, не са преодолені, ефектът от локдауна и ограничаването на външномиграционните потоци се очертаха като краткотрайни.

В заключение може да се каже, че пандемията оказва съществено негативно влияние върху човешки капитал и бъдещото му развитие в количествен план. Тя усили съществуващата демографска криза, значително повиши смъртността, като засегна както по-възрастните групи от населението, така и по-младите, т.е. намали и без това ограничения човешки ресурс на страната като цяло. Този ефект се проявява най-вече по време на пандемията, но последиците (физически и психически) все още се усещат, а и не е изключено да имат дългосрочно влияние. Засягайки по-младите хора, тези в репродуктивна възраст, вирусът създаде предпоставки за бъдещо намаляване на раждаемостта. В резултат на очертаните процеси в естествения прираст на населението на България, броят му спада значително¹⁶. Същевременно, предизвиканата от COVID-19 здравна криза не може да окаже по-съществено дългосрочно влияние върху външномиграционните процеси и миграционното поведение на населението, характерни за България. Ограничаването на емиграцията от страната бе за кратко. Настъпилите

¹⁵ Вж. например: Владимирова et al., 2019; Нончев et al., 2020; НСИ, Миграция и миграционно поведение, Извадково изследване, съпътстващо Преброяване 2021; и други.

¹⁶ Намалява и работната сила на страната – съществено и непрекъснато, включително през периода на пандемията, като от 3447.9 хил. души през 2007 г. достига до 2965.4 хил. през 2022 г. по данни на НСИ (https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=828).

положителните промени в механичния прираст по време на пандемията бяха краткосрочни и не могат да компенсират негативните демографски последици от COVID-19, с други думи ефекта от пандемичната обстановка върху носителите на човешки капитал в страната.

Г л а в а в т о р а

COVID-19 И СЕМЕЙСТВАТА С ДЕЦА

Кризисната ситуация вследствие на пандемията от COVID-19 в целия свят и в частност в България оказва видимо влияние върху човешкия капитал на нацията чрез въздействието ѝ директно върху хората, неговите носители, и техния личен и семеен живот във всичките му проявления – здраве, работа, доходи, нови измерения на баланса „професионален-семеен живот“, риск от засилване на социалните и джендър неравенства¹⁷, образование, сигурност, социални контакти и интеграция на децата и младите хора, емоционални, поведенчески, когнитивни, психологически аспекти, домашно насилие; нарушение на социалните права¹⁸.

Според данни за индекса на човешкия капитал, стойността му за България се понижава от 0.67 през 2018 г. на 0.61 през 2020 г., което е най-значителният спад от минус 0.06 пункта през първата година на пандемията сред държавите членки на ЕС при средния за тях спад от минус 0.01 до минус 0.03 (World Bank, 2021). Успоредно с това България е една от петте страни със стойност на индекса под 0.7, като е на предпоследно място след Румъния по този индикатор (Таблица 2.1).

Таблица 2.1. Индекс на човешкия капитал

Държава ЕС-27	2018*	2020	Промяна
Австрия	0.77	0.75	- 0.02
Белгия	0.76	0.76	0

¹⁷ Темата за джендър различията не е обект на настоящото изследване и ще бъде засегната само косвено във връзка с по-голямата значимост на някои индикатори за жените. За отбелязване е, че още от началото на пандемията в специализираната литература се появило множество публикации, третиращи проблема за негативното влияние на COVID-19 върху джендър равенството, например: доклад на Съвместния научноизследователски център към Европейската комисия (JRC) за отражението на кризата върху джендър различията в Европа (Blaskó et al., 2020); изследване на С. Енева за въздействието на пандемията върху джендър неравенства в България (Eneva, 2022); в доклада на Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд (Eurofound) и Европейския институт за равенство между половете (EIGE) се отбелязва, че вследствие пандемията от COVID-19 развитието по отношение на джендър равенството в ЕС се влоши и заплашва в значителна степен да върне назад постигнатото досега в тази област (Eurofound and EIGE, 2021, с. 1).

¹⁸ Нарушението на гражданските и социалните права не влиза в обсега на това изследване. Този въпрос е разгледан подробно в публикацията на Ю. Методиева (Методиева, 2020).

България	0.67	0.61	- 0.06
Хърватска	0.73	0.71	- 0.02
Кипър	0.75	0.76	+ 0.01
Чехия	0.76	0.75	- 0.01
Дания	0.77	0.76	- 0.01
Естония	0.77	0.78	+ 0.01
Финландия	0.81	0.80	- 0.01
Франция	0.76	0.76	0
Германия	0.76	0.75	- 0.01
Гърция	0.69	0.69	0
Унгария	0.71	0.68	- 0.03
Ирландия	0.81	0.79	- 0.02
Италия	0.75	0.73	- 0.02
Латвия	0.74	0.71	- 0.03
Литва	0.73	0.71	- 0.02
Люксембург	0.69	0.69	0
Малта	0.71	0.71	0
Нидерландия	0.80	0.79	- 0.01
Полша	0.76	0.75	- 0.01
Португалия	0.78	0.77	- 0.01
Румъния	0.59	0.58	- 0.01
Словакия	0.68	0.66	- 0.02
Словения	0.79	0.77	- 0.02
Испания	0.74	0.73	- 0.01
Швеция	0.80	0.80	0

* 2018 – back-calculated

Източник: Съставена по данни от World Bank, *The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19*, 2021.

2.1. Семейството като фактор за формиране и развитие на човешкия капитал

С оглед формирането, съхранението и развитието на човешкия капитал както на работещите лица, така и на децата и младежите, от особено значение е влиянието на пандемичната обстановка върху семействата и главно върху тези със зависими деца. Защо?

Преди всичко, значението на семейството за изграждането и развитието на човешкия капитал може да бъде обосновано теоретически. В съответствие с теорията за човешкия капитал, е възможно да бъдат открити тези негови специфики, които имат видима връзка със семейството:

- наред с материалните инвестиции, за натрупването му са необходими мотивация, воля и усилия от страна човешката личност като негов носител, както и полезно оползотворяване на свободното време, основите на които се формират от най-ранна възраст в семейството;

- ефективността на човешкия капитал зависи и от личните интереси и предпочитания, обща култура, материални и морални стимули и мотивации, за чието формиране семейната среда изпълнява съществена роля.

Някои изследвания показват например, че само 8-10% от човешкото здраве като компонент на човешкия капитал зависи непосредствено от здравословното състояние, 20% - от състоянието на околната среда, още 20 % - от генетичните фактори и 50% - от здравословния начин на живот в различни аспекти; образователната степен и изборът на професията често зависи от семейните традиции и нивото на образование на родителите (Kisov, 2018). Очевидно е, че за изграждането на съответните навици и нагласи семейството има, макар не цялостен, но значителен принос. Според И. Шивачева-Пинеда, „семејство е хронологично първият фактор за интелектуалното развитие и възпитание на детето“, като източник на наследственост, фактор за развитие на когнитивните, психични и други характеристики на личността, неговите привички, интереси и умения, влияещи върху интелектуалното му съзряване (Шивачева-Пинеда, 2018).

Подобни заключения намират отражение в еволюирането на ортодоксалната теория за човешкия капитал към разширяване на неговия обхват, като към

образованието, обучението, здравето и мобилността се добавят други формиращи го компоненти, които имат пряко отношение към ролята на семейството.

Л. Туроу включва в човешкия капитал уважение към политическата и социалната стабилност, придобивани в резултат от съответното възпитание и образование, както и свободното време на човека (Thurow, 1970). Дж. Кендрик въвежда понятието овеществен или въплътен в човека човешки капитал, който е следствие от инвестициите във формирането и възпитанието на човешката личност, нейните интелектуални, духовни и практически знания, включително в раждането и отглеждането на деца (Kendrick, 1976). Ф. Махлуп допълва определението на човешкия капитал с всички разходи, свързани с повишаването на физическите или умствените способности на хората (Machlup, 1984). С. Фишер, Р. Дорнбуш и К. Шманлези отнасят към човешкия капитал и всички физически, психологически, мирогледни, културни характеристики и качества на хората, тоест вродените им способности и таланти, за чието изграждане образованието е само предпоставка, но не и гаранция за успех в живота (Fischer et al., 1988). Дж. Коулман разширява теорията за човешкия капитал с концепцията за социалния капитал в семейството и обществото като задължителен фактор за формирането на човешкия капитал (Coleman, 1988). Ларош, Мерет и Руджери включват в него вродените способности и придобитите през живота на хората чрез междупоколенчески трансфер знания и умения (Laroche et al., 1999).

Както беше посочено във въведението, авторите на настоящото изследване подкрепят и доразвиват разширената дефиниция на човешкия капитал (Кирова et al., 2012, с. 37), в съответствие с което анализът на влиянието на пандемията тук е концентриран върху семействата със зависими деца, чието физическо и интелектуално развитие, полагащо основи за формирането на човешкия им капитал, беше сериозно засегнато от въвеждането на извънредното положение с оглед променената обстановка в семейната среда в материален и психологически аспект, засягаща както родителите, така и в значителна степен подрастващите.

Значението на семейството за развитието на човешкия капитал се обуславя от още две обстоятелства. От една страна, семейната среда в значителна степен въздейства върху качеството, поддържането и развитието на натрупания човешки капитал на работещите членове на семейството. От друга страна, отглеждането и

инвестирането в децата от ранната им възраст, в техните здраве, възпитание като част от образователния процес в нетрадиционен смисъл, обучение и интелектуално развитие, обща култура, здравословния им начин на живот в семейството са изключително важен фактор за изграждането на бъдещия човешки капитал на подрастващите. Този факт не може да се отрече, въпреки наложилото се становище, че формирането на човешкия капитал стартира с училищния период в развитието на детето. Според Д. Съботинова, това разделение може да бъде наречено „патриархална линия“, „която поставя невключените в системата на националните сметки услуги (за отглеждане на деца в предучилищна възраст - бел. авт.) под покривало на невидимост и ги извежда извън обхвата на икономическата политика“ (Съботинова, 2022, с. 46). Не е случайно, че в доклада на експертите към Световната банка по въпроса за колапса на човешкия капитал по време на COVID-кризата се анализира влиянието на пандемията върху деца и младежи, включително тези във възрастовата група 0-5 години, за които се установи понижаване на когнитивното и социално-емоционалното развитие, наред с учениците на възраст 6-14 години и младежи от 15 до 24-годишна възраст (Schady et al., 2023).

Анализът на влиянието на пандемията върху семействата с деца¹⁹ е важен и поради факта, че те съставляват значителна част от населението, респективно на националния човешки капитал на страната. По данни от последното преброяване на населението през 2021 г. (всички данни тук са от: НСИ, 2023с) броят на семействата в България е 1 865 132, което регистрира намаляването на техния брой спрямо предишното преброяване през 2011 г. с 12.2%. От друга страна, налице е стопирането през последното десетилетие на негативната тенденция на намаляване на средния брой членове в семейството, който се запазва на равнище 2.7 по резултати от двете преброявания. 63.1% от всички семейства са семейства с деца, от тях 65.3% са семейства с двама родители и 34.7% - с един родител. Почти всяка трета семейна

¹⁹ Настоящото изследване е насочено към средностатистически семейства на работещи родители с непълнолетни/зависими деца, като не включва уязвимите им групи като нискодоходни семейства, семейства с безработни родители, семейства с родители/деца с увреждания, от малцинствата и други. Това може да е предмет на едно бъдещо изследване с цел да се изясни тежестта на влиянието на COVID-19 върху тях и устойчивостта във времето на направената в резултат от третия кръг от проучването на Eurofound констатация, че съществуващите преди пандемията социално-икономически неравенства се увеличиха по време на нейното протичане поради по-силното ѝ негативно въздействие върху жените, безработните, групите с ниски доходи, понесли най-тежко мерките, свързани с извънредното положение вследствие COVID-19 (Eurofound, 2021a).

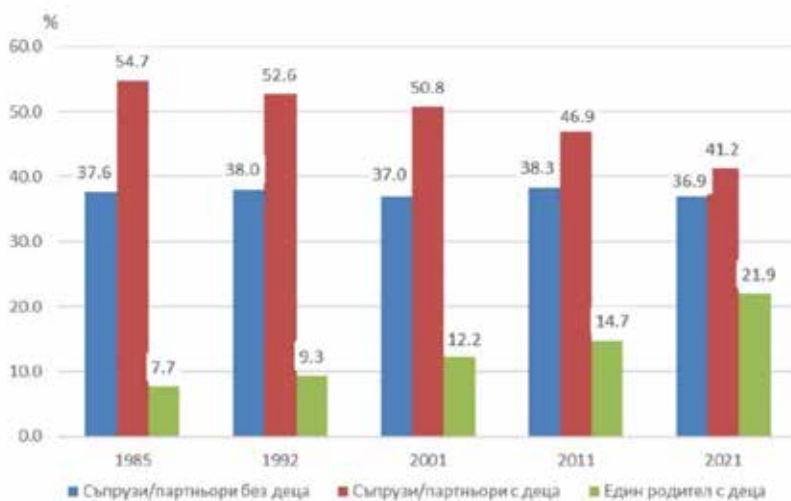
двойка с деца – 27.3% от общия им брой, живеят без сключен брак, като броят на такива семейства нараства със 17.4% спрямо преброяването през 2011 г.

Наблюдават се обаче три неблагоприятни тенденции. Първата се изразява в съществено намаляване на пълните нуклеарни семейства – тези с двама родители с деца: техният дял се понижава от 54.7% през 1985 г. на 41.2% през 2021 г. при почти непроменен дял на семействата с двама партньори без деца.

Втората – значителното нарастване на относителния дял на семействата с един родител с деца, от които 74.4% са самотните майки и 25.6% - самотните бащи. Едва ли може да се отрече очевидният извод, че при тази група семейства всички негативни ефекти от пандемичната обстановка се умножават, особено за родителите на малки деца.

Третата негативна тенденция с оглед нарастването на носителите на човешкия капитал на страната е намаляването в абсолютен и относителен размер на броя на семействата с две, три и повече деца: тези с едно дете достигат през 2021 г. 65.2% от всички семейства с деца, а семействата с 3 и повече деца са едва 4.1% (Фигура 2.1).

Фигура 2.1. Структура на семействата по вид и години на преброяванията

Източник: Семейства в Република България към 7 септември 2021 година. НСИ, 2023, с. 3.

Както вече беше отбелязано, най-засегнатата от извънредното положение и най-многобройна е групата семейства с непълнолетни деца, които съставляват 55.9% от всички семейства с деца според последното преброяване (Таблица 2.2).

Таблица 2.2. Относителен дял на семействата с деца под 18 години по брой на децата от общия брой семейства с деца в България към 7.09.2021 г. (%)

Общо семейства с деца под 18 г.	С едно дете	С две деца	С три деца	С четири и повече деца
55.9	34.7	18.6	2.1	0.6

Източник: НСИ, Семейства в Република България към 7 септември 2021 година, 2023, с. 18.

Ситуацията при тези семейства по време на пандемията още повече се усложнява, когато освен децата те трябва да се грижат и за други зависими лица. Резултатите от Преброяване 2021 показва висока стойност на коефициента на възрастова зависимост – 60.2, което означава, че на 100 лица на възраст 15-64 години се падат 60 лица под 15 и на 65 и повече навършени години (НСИ, 2023d, с. 27). Това би могло да се приеме за косвен индикатор за допълнителна тежест, главно за работещите членове на семейството, както по принцип, така и особено в условията на извънредното положение, поради обективни затруднения с комуникацията, снабдяването с хранителни стоки и медикаменти и като цяло с обгрижването на зависими, често с различно местоживееене членове на биологичните семейства.

Интересен въпрос е, как пандемичната криза повлия върху сплотеността на българските семейства (Таблица 2.3).

Таблица 2.3. Общ брой сключени бракове и бракоразводи в България

	2018	2019	2020	2021	2022
Сключени бракове	28961	29198	22172	26620	26013
Бракоразводи	10596	10859	9015	10021	9525

Източник: съставена по данни на НСИ, www.nsi.bg

Резултатите от проучването на мнения на адвокати по семейно и бракоразводно право от 27 страни относно влиянието на пандемията върху браковете и разводите, проведено в периода март-май 2021 г., установи тенденцията на тяхното намаляване в целия свят поради завладялата хората несигурност и липсата на желание за промени в и без това коренно променилия се техен живот. По-конкретно за България беше

констатирано, че „локдауните направиха сплотените семейства по-силни и разбиха по-слабите“, както и провокираха "еволюция" на домашното насилие (Велинов, 2021).

Представените в Таблица 2.3 данни на НСИ потвърждават този извод: ако изключим 2020 г. - пика на извънредното положение, което възпрепятстваше процедури по сключване на брак и развод поради ограничени физически контакти и посещения на институции и доведе до чувствителното намаляване на техния брой спрямо 2018-2019 г., през 2021 г. те видимо нараснаха, вероятно като израз на противоположни емоции, натрупани през тежката за хората предходна година. Успокояването на епидемиологичната обстановка през 2022 г. доведе до понижен брой на разводите, но и до незначително намаляване на браковете. Още е трудно да се прогнозира дали тази тенденция ще се запази и дали тя е резултат от предизвиканите от пандемията страх за бъдещето и нежелание да се поема отговорност. Подобно е и развитието на коефициента на раждаемост, който спадна до 8.5 през 2020 и 2021 г., но през 2022 г. отново нарасна на 8.8, като стигна нивото от предшестващата пандемията 2019 г.

Въздействията на пандемията върху живота на семействата са твърде многостранни. Резултатите от емпиричното социологическо проучване на Т. Кинева, осъществено през януари-септември 2020 г. в България, установиха, че в условията на COVID-кризата „най-силно се повлияват икономическата, емоционалната и социализиращата функция на семейството“ (Кинева, 2022, с. 153). Трябва да се отбележи, че посочените три „окупирани“ функции включват в своето съдържание редица конкретни характеристики с различна степен на засегнатост от пандемията. Изхождайки от това, изследването в този раздел е насочено към следните й ефекти върху семействата с деца: икономически последици, свързани с трудовата заетост и доходите на родителите; отражението върху баланса професионален-семеен живот - новите роли и типове заетост на родителите; влияние върху менталното здраве и проявите на домашно насилие; ефекти върху деца и младежи.

От значение е и оценката на степента на влиянието на пандемията и неговата устойчивост в различни периоди от нейното развитие – от първоначалния шок и въвеждането на локдаун, през времето на извънредното положение и след неговата отмяна и утихване на епидемиологичната обстановка. В тази връзка, според

цитираното експертно проучване на Световната банка, въпреки приключването на локдауни, грешно е да се игнорират последиците от наблюдавания спад на човешкия капитал на деца и младежи: опитът от минали кризи показва, че ранните дефицити в човешкия капитал ще станат очевидни по-късно, когато те достигнат зряла възраст (Schady et al., 2023, с. 155).

2.2. Икономически последици за семействата

Най-болезнената тема за всички семейства е равнище и стабилност на материалното им състояние. Шоковото разпространение на вируса и предприетите противоепидемиологични мерки в началото на пандемията доведоха до резки промени в статуса и типовете заетост, съответно в доходите и финансовите възможности на хората за поддържане на стандарта на живот, за погасяване на кредити, за покриване на нови нехарактерни преди разходи, свързани с осигуряването на ежедневни нужди на цялото семейство от хигиенни стоки, извънредни разходи за медикаменти и за необходимите за дигитални работа и обучение устройства и консумативи, както и до масовите песимистични настроения относно бъдещото благосъстояние и възможностите за отглеждането и развитието на децата.

След преминаването на първоначалния стрес обаче, ситуацията започна да се успокоява и въпреки апокалиптичните изявления в средствата за масова информация, оценките за състоянието на пазара на труда в България, включително от страна на международните институции, отчитат видим поврат към положително развитие. Например, Международната организация по труда констатира почти пълното възстановяване на пазара на труда в България през 2021 г., като след рязкото понижаване на равнището на заетост в началото на пандемията, към края на 2020 г. в много икономически сектори то започна да се връща към предкризисните си стойности²⁰. В доклада на Световната банка са отчетени умерени промени в заетостта и безработицата в страната - над 90% от наетите преди COVID-кризата лица останаха в заетостта през юни 2020 г. (World Bank, 2020, с. 129). Независимо от отправените в общественото пространство критики към

²⁰ https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bulgaria/WCMS_655311/lang--en/index.htm

предприетите в България действия за запазване на заетостта през този период, явно те успяха да допринесат за справянето с негативните тенденции, което също така се отбелязва в докладите на международните организации²¹.

Какви са установените по-конкретни ефекти от пандемията върху хората и семействата в икономически план?

Съвсем естествено е, че най-силно въздействие както върху икономиката, обществените институции и стопанските организации, така и непосредствено върху хората оказаха първите месеци на разпространението на вируса и въвеждането на локдаун. Показателни в това отношение са резултати от поредицата проучвания на Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд на тема „Живот, работа и COVID-19“ (Eurofound, 2020; Eurofound, 2021a; Eurofound, 2022), позволяващи да се извърши сравнителен анализ на икономическите му последствия върху пазара на труда и материалното състояние на населението в България през различните периоди на извънредното положение²².

Първите месеци на пандемията показват сходни за европейските държави тенденции. За периода април-юли 2020 г. близо 10% от респондентите от България посочват, че са загубили своята работа поради разпространението на COVID-19 при средно 8% за ЕС-27. За запазилите работата си лица влиянието е главно върху продължителността на работното време, което оказва естествено отражение върху техните доходи – през юли същата година за около 42% от анкетираните българи работните часове намаляват (за 28% - значително), като понижението е с 5% повече от средното в ЕС от 37%. Положителен факт е, че след първоначалния шок страхът от безработицата видимо намалява – ако през април близо 34% от българските респонденти твърдят, че очакват да загубят работата си, през юли делът им се

²¹ Става дума за въвеждането на следните временни мерки и програми: механизъм за компенсации на принудително ползващи неплатен отпуск лица, работещи във временно затворените малки и средни предприятия; така наречените мярка 60/40, насочена към запазването от работодателите на заетостта и доходите, и мярка 80/20 със същата насоченост, подкрепяща предприятията в най-засегнатите от пандемията сектори като Туризъм, Транспорт и Хотелиерство и ресторантьорство; проект „Заетост за теб“ към Агенция по заетостта за субсидиране на заетостта на лица, станали безработни поради пандемията и други.

²² С оглед целта на изследването да бъдат очертани последствията именно от кризата вследствие COVID-19, тук се анализират и оценяват главно първите две години от пандемията след въвеждането на локдаун. В годините след отмяна на извънредното положение възникват и се наслагват други кризи от различен характер (война в Украйна, скок на цените на енергия, политическите кризи в България и др.), влияещи върху макроикономическите показатели и благосъстоянието на семействата, което променя установените към края на извънредното положение тенденции за разглежданите икономически показатели.

понижава до около 20% (Eurofound, 2020, с. 9, 11, 12). По-сериозни са притесненията на хората в България за финансовото им състояние: на въпроса, дали могат да поддържат стандарта си на живот със своите спестявания, 39% от участниците в проучването през юли заявяват, че нямат спестявания, около 29% - че ще се справят за срок до 3 месеца, 16% - до 1 година и само 9% - над 1 година. Близко 50% от тях отчитат по-лошото си финансово състояние през юли спрямо предходното тримесечие, с което България се класира на последно място в ЕС (48% от българите обаче посочват липсата на промяна и 2% - подобряването му) (Eurofound, 2020, с. 66). Това естествено влияе върху очакванията за предстоящи промени във финансовата ситуация през следващия тримесечен период, които се изразяват в притесненията от неговото влошаване за около 38% от българите и в надеждата за подобрене при едва 7% от тях. Песимистичните настроения сред населението в България са много по-високи от средния им дял в държавите от ЕС-27, където влошаване се очаква от 25% от респондентите (Eurofound, 2020, с. 17-19).

Резултатите от анализа на данни за едногодишния период след началото на пандемията отчитат, че по-голямата част от хората в България успяват да се справят с непредвидените трудности, като през пролетта на 2021 г. относителният дял на тези, които отчитат влошаване на финансовата им ситуация от началото на пандемията се понижава до около 43%, а на очакващите по-нататъшното ѝ влошаване – до 34%. Това е неочакван резултат при положение, че делът на загубилите работата си през този период нараства – той е близо 17% през пролетта на 2021 г. спрямо 12% и 10% съответно през пролетта и лятото на 2020 г., а делът на трудно свързващите двата края през периода на двете проучвания се запазва на равнище от около 68% (Eurofound, 2021a, с. 2, 13). Необходимо е да се подчертае, че загубата на работа с всичките ѝ негативни последици се оказва временно явление - през пролетта на 2022 г., тоест в края на извънредното положение в страната, делът на хората, станали безработни в резултат от пандемичната криза, регистрира съществено понижение до около 8% (Eurofound, 2022, с. 2).

Тази тенденция се установява и при анализ на официалната статистическа информацията на НСИ, според която коефициентът на безработица на лица на възраст 15-64 години през 2022 г. (4.2%) се връща на нивото от предпандемичната

2019 г. (4.3%), като по време на първите две години на пандемията той се задържа на ниво от над 5.2%. Тези, които не успяха да си намерят работа и при които стойностите на коефициента на безработица се повишиха чувствително спрямо 2019 г. – от 19.0% на 24.7% през 2022 г., са лицата с начално и по-ниско образование, следвани от тези с основно образование²³. С голяма доза условност може да се направи заключението, че ниското качество на техния човешки капитал не позволява реализацията им на пазара на труда както по принцип, така и с оглед на „дигиталния натиск“ в периода на пандемията.

Във връзка с влиянието на COVID-кризата не само върху формирането, но и върху реализирането на човешкия капитал, твърде обезпокоителна обаче е позицията на младите хора на пазара на труда в страната, към които се отнасят както част от младите родители, така и живеещите или завърналите се при своите родители поради загуба на работа младежи, което допълнително финансово натоварва семействата.

По данни от специализираното проучване на Eurofound за въздействието на пандемията върху младите хора в ЕС през първите две години от нейното разпространение най-засегнатата група лица, загубили работата си, спрямо други възрастови групи е тази на 18-29-годишните²⁴. Делът на младежи, станали безработни след началото на пандемията, според респондентите от България е близо 7%, което класира страната ни на 6 място по този показател в ЕС-27 (Eurofound, 2021b, с. 24). Като една от причините може да се посочи установеното съкращаване на свободни работни места за периода 2019-2020 г. в трите най-засегнати от кризата сектора с традиционно висока заетост на младите хора – хотелиерство и ресторантьорство, недвижими имоти и административни и помощни услуги, като за България намаляването е съответно с минус 0.5, минус 0.3 и минус 0.2 процентни пункта (пак там, с. 12). Негативните за младежката заетост резултати доведоха до значително нарастване на песимизма относно тяхното бъдеще при младите хора на възраст 18-29 г. в България – техният относителен дял

²³ Ако не е посочено друго, данните тук и по-нататък са от интернет страницата на НСИ - www.nsi.bg, раздел Статистически данни.

²⁴ За отбелязване е, че този проблем е характерен не само за Европа, но и за целия свят, което е отчетено в специализирания доклад на Международната организация на труда относно влиянието на пандемията върху световната младеж (ILO, 2020).

достигна около 68% през пролетта на 2021 г., което бележи нарастване с 10% спрямо пролетта на 2020 г. (пак там, с. 49).

Официалните данни на НСИ от Наблюдението на работната сила в България също така показват нарастване на младежката безработица, особено за началната възрастова група сред трудоспособните лица – тази на 15-24-годишните: коефициентът на безработица при тях нараства значително спрямо стойността му от 8.9% през предпандемичната 2019 г. - на 14.2% през 2020 г. и на 15.8% през 2021 г. Въпреки намаляването му до 10.6% през 2022 г., той остава по-висок в сравнение с периода преди пандемията.

При анализ на детайлизираната по петгодишни възрастови групи информация най-същественото нарастване на коефициента на безработица, респ. най-големи трудности, свързани с трудовата реализация, се наблюдава при 15-19-годишните младежи, следвани от тези на 20-24 години (Таблица 2.4).

Таблица 2.4. Коефициенти на младежка безработица (%)

Възрастова група	2019	2020	2021*	2022
15-29	6.9	8.8	10.4	7.9
15-19	18.8	32.1	30.8	23.9
20-24	7.5	12.1	13.9	9.0
25-29	5.9	6.2	7.9	6.4

* Прекъсване на динамичния ред

Източник: съставена по данни на НСИ, www.nsi.bg

Независимо от наличието на засегнати в по-голяма степен уязвими групи, младежката безработица за всички възрасти запазва по-високото си равнище през 2022 г. спрямо 2019 г. Това може да доведе до задълбочаване на твърде негативното с оглед натрупването на човешкия капитал явление, свързано със значителния брой на така наречените NEETs - младежи, които не работят и са извън системите на образование и професионално обучение: през 2021 г. те съставляват 18% от младите хора на възраст 15-29 години в България, което надвишава с 5 пункта

средния им относителен дял за ЕС-27 при набелязаната в ЕС цел да се постигне понижаването му до 9% към 2030 г.²⁵

С изключение на проблема с младежката безработица, изведената по-горе положителна тенденция за справяне на населението на България със свързаните с трудовата им заетост трудности към края на пандемията рефлектира върху относително благоприятните промени в тяхното финансово състояние²⁶. Данните на НСИ за паричен доход общо за страната средно на домакинство показват увеличение с 29% през 2022 г. спрямо 2019 г. и средно на лице – с 37%, включително работната заплата средно на домакинство нарасна с 23% и средно на лице – с 30% за същия период. От друга страна, задълженията на домакинствата и предоставените от тях заеми се понижиха с 3 пункта през 2022 г. спрямо 2019 г.

Успоредно с тези тенденции, налице е намаляването на неравенство в разпределението на дохода: през 2022 г. коефициентът на Джини за България – 38.4, спадна под нивото му за 2019 г. и дори за 2018 г. (съответно 40.8 и 39.6). Същевременно, в съответствие с изчисляваните от НСИ индикатори за бедност и социално изключване общо за страната, относителният дял на населението в риск от бедност или социално изключване се понижи през 2022 г. спрямо 2019 г. от 33.2% на 32.2%, като слабо повишение се наблюдава само през 2020 г. (33.6%). През същия период намаля и делът на населението, живеещо с тежки материални и социални лишения от 22.1% на 18.7%.

По-различна е ситуацията при домакинствата с деца, пряко свързана с изграждането на бъдещия човешки капитал на подрастващите (Таблица 2.5).

Таблица 2.5. Домакинства с деца в риск от бедност или социално изключване (% от съвкупността)

Тип домакинство	2019	2020	2021	2022
Със зависими деца	30.3	31.5	29.6	30.7
Един родител със зависими деца	52.2	50.5	52.9	53.9
Двама възрастни с едно зависимо дете	17.0	17.9	19.2	17.3

²⁵ По информация на Международната организация на труда: https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bulgaria/WCMS_655311/lang--en/index.htm

²⁶ Тук бихме искали да подчертаем, че целта на изследването е да отрази влиянието на пандемията върху настъпилите промени в съответните показатели, а не оценка на техните равнища с всички произлизащи от това характеристики на икономическото състояние на различни групи на населението и семействата.

Двама възрастни с две зависими деца	25.4	25.2	19.9	22.2
Двама възрастни с три или повече деца	68.0	64.7	60.3	61.0

Източник: съставена по данни на НСИ, www.nsi.bg

Делът на домакинствата с деца, намиращи се в риск от бедност или социално изключване, макар и само с 0.4 процентни пункта нарасна спрямо предпандемичната година, като по-съществено е увеличението му при домакинствата с един родител с деца и малко по-слабо е при домакинствата с двама възрастни с едно дете. Налице е понижаването му за домакинствата с двама възрастни с две деца. Изненадващи са обаче данните за дела на домакинствата с три и повече деца в риск от бедност или социално изключване – въпреки принципно високия му относителен дял, в края на пандемията той е намалял най-много в сравнение с други типове домакинства – със 7 процентни пункта, което не може да не се възприеме като благоприятна тенденция. Наред с това, промяната в дела на децата (0-17 години), живеещи в домакинства без заети лица, съставляващ 9.7% през 2020 г., също показва тенденция към понижаване до 9.4% през 2021 г. и 9.1% през 2022 г. Явно предприетите по време на пандемията социални мерки, насочени непосредствено към семействата с деца, дадоха, макар и не толкова значителен, но все пак положителен резултат²⁷.

²⁷ По-важни държавни мерки в тази насока са следните: еднократна помощ за родители на деца до 14-годишна възраст; месечни помощи за безработни или намиращи се в неплатен отпуск родители на деца на възраст до 14 години; целева помощ за семейства с обучаващи се дистанционно деца до 14-годишна възраст; еднократна помощ на семейства с първокласници при започване на учебната година (от 01.01.2023 г. нейният обхват се разширява с включването на ученици от втори до четвърти клас) и за ученици, записани в осми клас; използване на включената в Програмата „Развитие на човешките ресурси” операция „Родители в заестост“ за подкрепа с цел завръщането им в заестост на самотни, многодетни родители и на тези с малки деца (0-12 г.), които се отглеждат въкъщи поради затварянето на детски заведения и училища; подкрепа по Програмата за храни и основно материално подпомагане със съфинансиране от Европейския социален фонд – през 2020 г. 1400 тона храни бяха раздадени на близо 60000 лица и семейства в България, включително тези с деца; приемане на Закон за изменение и допълнение на Закона за данък върху добавената стойност, предвиждащ намаляване на неговата ставка до 9% за бебешки храни и пелени, както и за книги за периода юли 2020 г.-декември 2021 г. В подпомагането на семействата по време на локдаун активно се включиха неправителствени организации членки на Националната мрежа за децата, като през периода март-април 2020 г. беше осигурена подкрепа чрез предоставяне на 4404 пакета с храни на над 6500 деца в 3200 семейства (Eurochild, 2020, с. 23).

Общото заключение от изследването тук е:

· В значителната си част икономическите последици от пандемията за семействата се оказаха временни – в материално отношение те преодоляха първоначалния шок, ситуацията през 2021 г. се нормализира: доходите се увеличиха, безработицата, с изключение на младите хора, намаля, заетостта нарасна, дълговете на домакинствата, макар и не толкова значително, се понижиха.

Друг е въпросът за ефектите от преживяното върху психиката на хората, които, за разлика от икономическите последици, се преодоляват много по-трудно и оказват съществено влияние върху всички аспекти от живота на семействата, тези на децата и младежите – тяхното психическо състояние поради загнездили се страх и несигурност в бъдещето, образователните способности, комуникативните умения, социалната интеграция и други, пряко въздействащи върху формирането, съхранението и качеството на човешкия им капитал²⁸.

2.3. COVID-19 и съвместяване на платения и неплатения труд в семейството – проблем или решение?

Промените в начина на заетост на родителите и новите предизвикателства на онлайн обучението на децата под влияние на пандемията, главно по време на локдаун и през първата година на нейното разпространение, провокираха по-специално внимание към проблема за съчетаване на професионалната заетост и неплатения труд в семейството, който стана обект на проучвания в много държави в света и Европа, показали сходни резултати.

Проучването в 27 държави членки на ОИСР на тема „Рисковете, които имат значение 2020“, доказва нарастването на дисбаланси между партньорите в семейството, като най-засегнатата група са работещи майки със затворени възрастни деца в предучилищна и училищна възраст, които се сблъскаха с трудностите, свързани с допълнителен неплатен труд по целодневното им отглеждане и възпитание, и успоредно с това понесоха коренни промени в сферата на платения си труд. Резултатите от това проучване (представени в OECD, 2021) показват, че: 61,5% от майките на деца под 12-годишна възраст спрямо 22,4% от бащите

²⁸ Тези проблеми ще бъдат подробно разгледани в т. 2.4 и 2.5.

отговарят, че са поели по-голямата част или цялата допълнителна неплатена работа по грижите за децата вследствие затварянето на училища и детски градини; през първото тримесечие на 2020 г. средно в страните от ОИСР същата група майки проявява нагласи да смени статуса си на заети с този на незаети; неравенството при полагане на неплатения труд не зависи от това, дали майките участват или не в платената заетост. Подобни тенденции са установени и при изследвания в държавите членки на ЕС²⁹, включително в България.

Проучванията на Eurofound от април и юли 2020 г. в държавите от ЕС-27 и в още 10 страни (Eurofound, 2020) регистрираха, че в контекста на баланса професионален-личен живот пандемията в по-голяма степен повлия на жените, отколкото на мъжете: жените са засегнати повече от необходимостта да преминат на намалено работно време; младите жени проявяват по-голяма склонност от мъжете да се откажат от работата си; тежестта на отговорностите, свързани с грижите за децата и семейството, значително нараства за жените.

Данните от втория кръг на проучването от юли показват, че, въпреки спирането на локдауна, 29% от бенефициентите от двата пола твърдят, че са твърде уморени да вършат домакински задължения след работа; 19% - че работата им пречи да отделят време на семейството; 9% - че трудно се концентрират върху работата си заради семейството; 6% - че семейните задължения им пречат да отделят време за работа (с. 21). В по-голяма степен тези проблеми засягат семействата с деца под 12 години и особено жените, като относителният им дял при отговор на посочените въпроси надвишава този на мъжете средно с до 5 процентни пункта, като разликата нараства съществено при жени с деца на възраст 0-11 години: 29% от жените в тази група спрямо 11% от мъжете не могат да се концентрират върху работата си и 26% от жените спрямо 7% от мъжете не могат да отделят време за работа. Като цяло данните индикират, че работещите майки с малки деца изразходват 54 часа седмично за грижи за децата и 16 часа за домакинска работа за разлика от мъжете - съответно 32 и 11 часа (с. 24).

Що се отнася до конкретните данни за България в това проучване, страната ни е сред 12 държави членки на ЕС, които през юли регистрират статистически значимо влошаване спрямо април с -0.3 на представения в проучването обобщен

²⁹ Виж по този въпрос публикациите на: Del Boca et al., 2021; Farré et al., 2021; Steinmetz et al., 2022.

индикатор за баланса „работа-личен живот“ при средното му влошаване в ЕС-27 с -0.1. (с. 66). Това означава, че проблемите в тази област продължават да се задълбочават и след приключване на локдауна и все още далечното през този период нормализиране на ситуацията, свързана с функционирането на семействата в страната с оглед съчетаването на платения и неплатения труд. Въпреки това се отчита по-благоприятното ѝ възприемане от страна на родителите с деца до 12-годишна възраст, продължаващи да работят дистанционно: техният дял е с 4-6 процентни пункта по-нисък от завърналите се по работните си места респонденти, които посочват, че са твърде уморени за домакинския труд след работа и не могат да отделят достатъчно време за своето семейство (с. 23).

Тук е мястото да се коментира въпросът за това, че безпрецедентното разпространение на дистанционната заетост под формата на така наречения „хоум“ или хибриден офис - рожби на пандемията, макар и принудително наложена, е крачка напред при решаване на проблема за баланса платен-неплатен труд в семейството³⁰.

От десетилетия в ЕС се прилагат различни политики, мерки и механизми за неговата подкрепа, като по-важните насоки в тази област са: насърчаване и подпомагане на справедливо разпределение на домакинските отговорности и грижите за зависими лица между партньорите; преодоляване на остарелите джандър стереотипи за ролята на жените и мъжете в семейството; стимулиране въвеждането на гъвкави форми на заетост (по-подробно виж: Стоянова и Кирова, 2008).

За разлика от Европа, те практически не са имали разпространение в България, поради което през първото десетилетие на XXI век в страната беше направен опит в тази насока чрез въвеждане в Кодекса на труда на възможност за прилагане на гъвкава заетост, която обаче не е имала задължителен характер за работодателите и не е получила по-нататъшно развитие. През 2019 г. България е на последно място сред държавите членки на ЕС по относителен дял на заетите лица на възраст 15-64 години, работещи от дома – 0.5% при средно 5.4% в ЕС-27³¹.

³⁰ Разбира се, трябва да се има предвид, че не всички професии и сектори позволяват да се работи дистанционно, дори по време на пандемията. Проучванията показаха, че прилагането на тази форма на заетост е повече застъпено в градовете и сред работещите с висше образование и преобладаващо в такива сфери като публична администрация, финансови услуги и образование (ЕИСК, 2021, с. 16).

³¹ По данни на Евростат: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200424-1>

Въпреки че „благодарение на COVID-19“ дистанционната форма на заетост стана реалност и продължава да се прилага и след края на извънредното положение, по данни от поредния кръг от проучванията на Eurofound през пролетта на 2022 г. относителният дял на лицата, трудещи се на позволяващи дистанционна работа работни места, които никога не са практикували частично и изцяло тази форма на заетост в България са съответно 78% и 28% (Eurofound, 2022, с. 4). Средно за ЕС-27 за периода лято 2020 - пролет 2022 г., тоест след пика на епидемията, работещите изцяло дистанционно намаляха от 34 на 12%, а използващите така наречената хибридна форма на заетост (частично в дома, частично в офиса) нараснаха съответно от 14 на 18% (с. 3). В контекста на баланса платен-неплатен труд, особено този по грижите за децата, е напълно обясним фактът, че работещите лица от двата пола с деца под 12-годишна възраст проявяват по-високи нагласи за работа изцяло (14%) или частично (23%) дистанционно (с. 3). Същевременно над 60% от завърналите се на работа лица от двата пола изразяват желание да имат възможност да работят от дома поне няколко пъти месечно (пак там). Това показва, че хибридната заетост се налага сред работещите европейци като предпочитан вариант.

В България пандемичната обстановка също повлия, макар и доста по-слабо от държавите от ЕС-27, върху повишаването на относителния дял на работещите от дома в общия брой заети лица - от 1.2% през 2020 г., на 2.8% през 2021 г. и 1.6% през 2022 г. при среден дял за 2022 г. в ЕС-27 от 10.2%, което, в сравнение с 2019 г., „придвижва“ страната ни от последно на предпоследно място след Румъния по този индикатор³².

Резултатите от последното преброяване на населението регистрират по-висок относителен дял на работещите предимно от дома - 5.1% от отговорилите на въпроса респонденти, при очевиден джендър паритет по този индикатор - 50.3% от тях са мъжете и 49.7% - жените. Преобладаващ дял сред работещите дистанционно заемат лицата с висше образование с превес на жените - 61.6% от мъжете и 71.6% от жените с тази образователна степен (НСИ, 2023d, с. 78, 81).

³² По данни от Евростат:

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_ehomp/default/table?lang=en

По данни от възложеното от УНИЦЕФ - България на Агенцията за маркетингови и социологически проучвания и анализи Global Metrics проучване от май-юни 2020 г. сред родителите на ученици в пети-дванадесети клас по въпроса за въздействието на COVID-19 върху предучилищното и училищното образование, 7% от анкетираните родители посочват, че след края на извънредното положение продължават да работят от къщи на пълен работен ден (Global Metrics, 2020d, с. 61).

Въпреки недостатъчното ѝ разпространение, дистанционната и хибридната заетост има ефект за подобряването на баланса работа-семејство според мнението на 57% от родителите с деца в предучилищна възраст и тези в начално училище – най-засегнатата от пандемичната ситуация група семејства, респонденти в авторското емпирично проучване на Г. Йорданова за ефектите от извънредното положение в България, проведено в периода април-май 2020 г. (Йорданова, 2021, с. 26).

За разлика от все още недостатъчната популярност на дистанционната работа сред наетите лица, анкетното проучване от април 2021 г. на Българската асоциация за управление на хора и Българската стопанска камара за този тип заетост по време на COVID-19, проведено сред мениджъри по човешки ресурси в 180 предприятия в България от почти всички сектори на икономиката, показва, че 50% от българските работодатели изразяват нагласи да запазят възможността за дистанционна работа след края на пандемията, 22% още не са взели решение и само 6% декларира твърдия си отказ от тази практика. Що се отнася до хибридните форми на работа, 50% от тях позволяват на своите служители да работят от дома в определени дни от седмицата, а 89% предпочитат разделна форма – едни служители работят дистанционно, други – в офиса³³.

Запитването относно предизвикателствата на пандемията в проучването на компанията LS-S Leadership Support, реализирано през ноември-декември 2020 г. сред 250 български стопански организации от 13 сектора, също отчете интереса на фирмите в страната да продължат да прилагат дистанционната заетост след

³³ <https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/226605-sled-kovid-19-i-izvanrednite-merki-polovinata-rabotodateli-v-balgariya-shite-prilagat-hous-ofis>

нейното отминаване основно в хибридна форма (79%), тоест както присъствено, така и дистанционно по 2-4 дни в седмицата³⁴.

Опитът от извънредното положение отново изведе на дневен ред въпроса (и дава отговор на него), който отдавна се поставя и в научната литература, и в общественото пространство, а именно - за двустранната полза от различните форми на дистанционната заетост: от една страна, за семействата³⁵, където се наблюдават по-широко споделяне/включване на мъжете в домакинските задължения, по-тесен контакт на децата с родителите, липсващ при ежедневното им отсъствие поради работа, по-стриктен контрол върху учебните дейности и оползотворяването на свободното време на децата; а от друга страна, за работодателите, които отчитат, наред с намаляването на режийни разходи, и повишаване на ефективността на работата на служителите, практикуващи дистанционна заетост (според посоченото проучване на Leadership Support, 80% от фирмите посочват увеличаване на тяхната продуктивност в резултат от прилагане на този тип заетост).

Разбира се, шоковото преминаване към работа от разстояние по време на пандемията очерта и редица нейни недостатъци. На първо място може да бъде посочен фактът, че не всички притежават жилищни условия, осигуряващи удобно лично пространство за работа на родителите и обучение на децата в условията на съвместното им стоене вкъщи. Това води до разсеяност, напрежение, тревожност, раздразнителност, стрес, депресивни състояния, панически атаки, конфликти, повишен риск от домашно насилие.

Цитираното проучване на Global Metrics отчита още един проблем - 28.6% от родителите акцентират върху наличието на само един компютър вкъщи и необходимостта от споделянето му с друг член от семейството, което се определя като една от трудностите, свързани с дистанционното обучение на децата (Global Metrics, 2020d, с. 17).

Същевременно, съчетаването на професионалната дейност в дома с домакинските задължения изисква умения за организация и концентрация, които не всички притежават, както и води до извънредни работни часове, ограничено

³⁴ <https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/324462-biznesat-u-nas-shite-prodalzhi-s-rabotata-ot-distantsiya-i-v-badeshte>

³⁵ Въпросът за влиянието на дистанционната заетост конкретно върху родителите преди и по време на пандемията стана обект на редица международни изследвания, например Lyttelton et al., 2022.

свободно време и преумора с подразбиращи се последици за физическото, психическото и емоционалното състояние на родителите. Споменатото проучване на Г. Йорданова установи, че 38% от семейните партньори работят извънредно, 32% - в извънработно време, над 20% - през почивните и празнични дни (Йорданова, 2021, с. 24).

Въпреки че дистанционната и хибридна заетост са благоприятни варианти най-вече за семействата с по-малки деца, практическото ѝ прилагане изисква полагане на известни усилия от тяхна страна за преодоляване на, според сполучливата дефиниция на същия автор, „консервативната трудова култура на обществото“ (пак там), регистрирано като основен недостатък на дистанционната работа, свързан с (не)съзнателното незначитане/несъобразяване/пречене на служебните ангажименти на работещите вкъщи.

От значение е и неочакваната нова за родителите роля на учител и възпитател, която също така води до допълнително напрежение и претовареност. Например, по данни на Global Metrics, 33% от родителите дори на по-големи деца - между пети и дванадесети клас, отделят по 1-2 часа на ден, 12.2% - по 3-4 часа и 2.5% - по 5-6 часа и повече само за подпомагане на процеса на тяхното дистанционно обучение (Global Metrics, 2020d, с. 42).

В становището на Европейския икономически и социален комитет (ЕИСК) относно развитието на дистанционната работа вследствие пандемията се посочват и други възможни рискове от нейното използване: увеличаване на тежестта на двойната заетост на жените в платения и неплатения труд; десоциализация на работещите; двигателни проблеми; така наречения синдром на професионално изчерпване.

След направената оценка на плюсовете и минусите на дистанционната заетост се налагат следните *изводи*:

Ø От особено значение тук е договореното с работодателите право на избор на форма на заетост от страна на участващите в платения труд лица в съответствие със спецификите на техния професионален и семеен живот.

Ø В тази насока е целесъобразно да се приеме препоръката на ЕИСК относно дистанционните типове заетост, според която те трябва да се практикуват

на доброволни начала и по взаимно съгласие чрез съответни клаузи в трудови договори или при колективно трудово договаряне (ЕИСК, 2021, с. 16).

2.4. Ефекти на пандемията върху психичното здраве и домашно насилие

Практически всички цитирани в настоящото изследване международни и национални публикации и проучвания регистрират значително негативно влияние на пандемията върху психиката и менталното здраве на населението като цяло и на членовете на семействата в частност вследствие на принудителната продължителна изолация в домовете, сериозни притеснения за материалното и здравословното състояние по време на кризата и несигурни перспективи в близко бъдеще, повишената степен на конфликтност във взаимоотношенията, включително междупоколенчески, липсата на физически социални контакти, ограничените възможности за достъп и ползване на услуги и подаване на сигнали към институциите, както и много други по-конкретни причини. Масовите прояви на тревожност при хората от всички възрастови групи с различни социално и семейно положение, степени на образование и психическа податливост на извънредните обстоятелства рефлектират върху появата на тежки стресови и депресивни състояния, психични отклонения и дори заболявания, което неизбежно рефлектира върху качеството и съхранението на техния човешки капитал.

Особено опасен е фактът, че за разлика от икономическите и социално-интеграционните проблеми, психическите разстройства трудно се преодоляват с времето, особено в ситуация на наслагване на възникналите след периода на пандемията нови политически, финансови и други кризи в световен и национален мащаб. Това прави невъзможно оценяването на продължителността и дълбочината на последствията от тях за обществото и за хората като носители на човешкия капитал именно и само вследствие на пандемията, но оценката им непосредствено след нейното приключване дава възможност за определени изводи и очаквания.

Специализираните експертни проучвания в тази област в България установяват наличието на устойчива негативна тенденция на влошаване на психичното здраве по време и след извънредното положение.

Запознаването с изследването на Националния център по общественото здраве и анализи по темата за влиянието на COVID-19 върху психичното здраве на гражданите на България позволява да бъдат синтезирани следните по-видими ефекти от пандемията върху него при сравнение на резултатите за период януари-септември съответно на 2021 и 2020 г.: увеличена употреба/продажба на транквилизатори и антидепресанти; повишено равнище на стрес поради затварянето на детски и учебни заведения; нарастване на проявите на домашно насилие срещу жени, деца и между поколенията; нараснал брой неврологични и психиатрични, включително детски консултации; установени симптоми на почесто срещания при жените постковид синдром на така наречената „мозъчна мъгла“; нарастване на случаите на интоксикация с психоактивни вещества, в това число с алкохол, като след известния им спад в началото на 2021 г. броят им отново нараства през второто полугодие на годината (Зарков et al., 2022, с. 48-59).

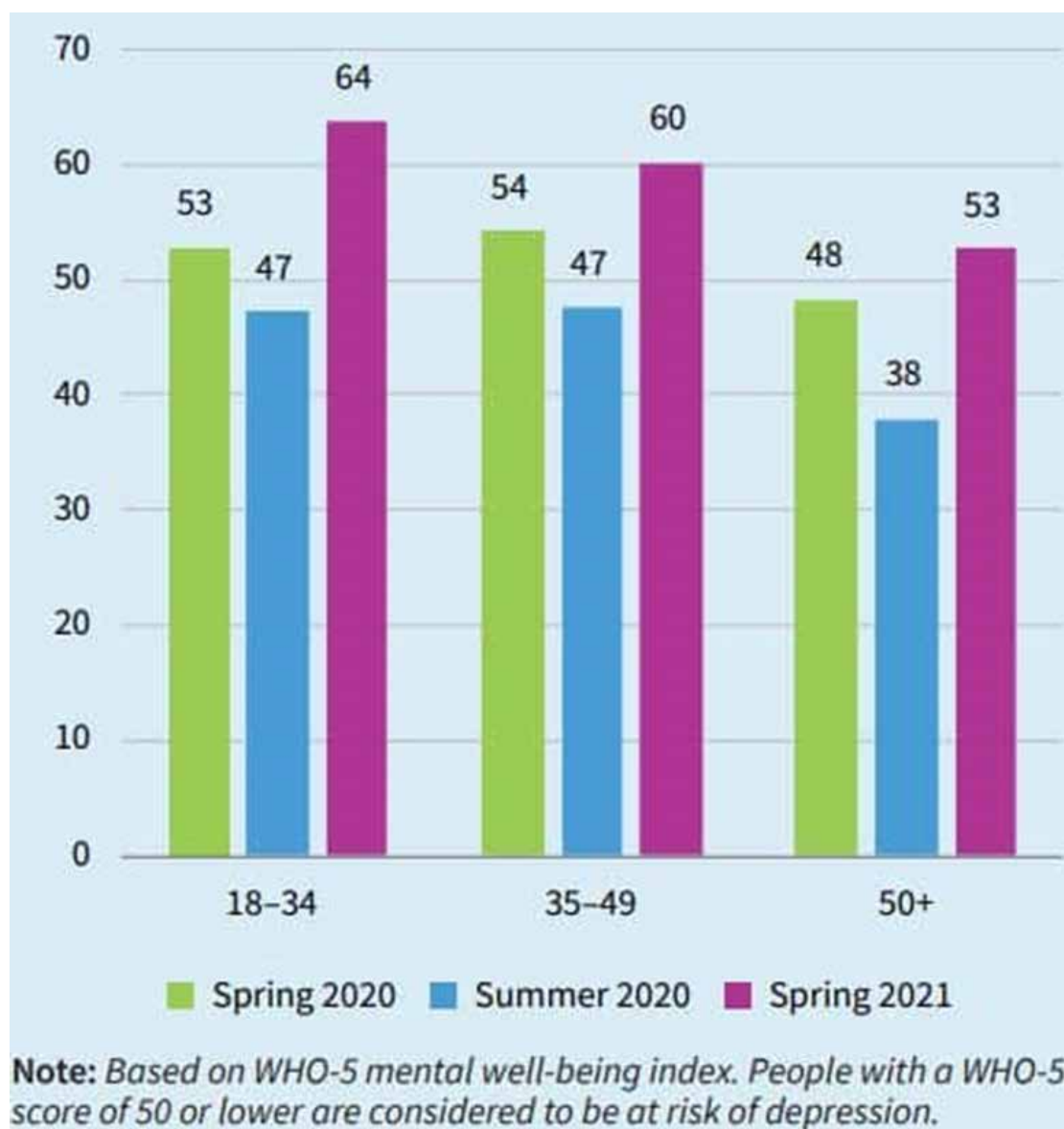
В рамките на периодичното представително проучване по проект на Европейските национални панели (осъществяван от три агенции за маркетингови изследвания в Чехия), наречен Национално пандемично алармиране (European National Panels - National Pandemic Alarm) се изчислява индекс „паника“, измерващ степента на страх поради COVID-19. Резултатите за България показват, че въпреки понижаването на неговата стойност след естествения ѝ пик от над 70% през март 2020 г., през следващите години тя остава относително висока, макар и с различни колебания в отделните месеци, и отчита запазване на паническите/страховите прояви при близо половината от населението на страната: при 60% през ноември 2020 г. стойността на този индекс спада едва с 1.5 процентни пункта през същия месец на 2021 г., като през януари 2022 г. стига до 55.8% и през септември същата година – до 46.8%³⁶.

Проведените през 2020 и 2021 г. няколко кръга на проучването на Световната здравна организация относно поведенческите нагласи във връзка с COVID-19 в България също регистрират продължаваща тенденция на влошаване на общото психично благосъстояние, високата неудовлетвореност и липса на мотивация на българското население (резултатите са представени в Зарков et al., 2022, с. 57-58).

³⁶ <https://www.nationalpandemicalarm.eu/bg/2022-09-15?index=fear>

Наред с това, след първата година на пандемията при всички възрастови групи нараства рискът от изпадане в депресивно състояние, като най-висока – над 60%, е тази вероятност при по-младите възрастови групи, сред които е значителната част от родителите на малки деца (Фигура 2.2).

Фигура 2.2. Риск от депресия по възрастови групи, ЕС-27 (%)

Източник: Фигурата е от публикацията на А. Галинат (Галинат, 2021).

Влошаването на психическото и емоционалното състояние на населението вследствие на пандемията с все още неустановена негова продължителност след излизането от нея изисква предприемане на съответни мерки. Важността на този проблем, както и социално-икономическата възвръщаемост на инвестициите в

психичното здраве на работещите лица бяха осъзнати и от бизнес сектора в България след урока от COVID-кризата, който регистрира повишен интерес към прилагане на програми в тази насока за служителите във фирмите – например, извършване на периодичен скрининг с психолози за установяване нивото на стрес и степента на риска като резултат от предлаганите условия на труд, водения от служителите начин на живот и поддържането на баланса между тях, и определяне и прилагане на необходимите превантивни мерки (Димитров, 2024).

Неврологичните и психическите разстройства сами по себе си и причините, довели до тяхното ескалиране по време на епидемията, оказват пряко влияние върху увеличаването на проявите на домашно насилие както в целия свят, така и в България, последствията от което е излишно да се коментират.

От началото на първия локдаун и след него Световната здравна организация (WHO, 2020) и други международни институции, Омбудсманът на Р България, НПО бият камбана за ескалиращото разпространение на това опасно явление във всичките му проявления – физическо, сексуално, психологическо, икономическо насилие и тормоз, включително кибертормоз, и опит за насилие в семейството или домашна среда (дефиницията на домашното насилие е на НСИ – виж: НСИ, 2021, с. 6), насочени главно към жените и децата.

Според съобщенията в медиите на НПО в страната, през първите три месеца на извънредното положение сигналите на телефоните за жертви на домашно насилие са се покачили от 30% до близо два пъти. В публикациите по темата домашното насилие през времето на пандемията се квалифицира като „скрита епидемия“ или нейната „тъмна страна“.

Извършеният от авторите на настоящото изследване медиен мониторинг на все още оскъдната и понякога разминаваща се информация за проявите и жертвите на домашно насилие в България, представена от Министерството на вътрешните работи³⁷, Омбудсмана на Р България, Висшия съдебен съвет и НПО показва следните резултати, представени в Таблица 2.6.

³⁷ За периода на локдаун е използвана информация от публикацията на старши комисар Макева, заместник-директор на Главна дирекция “Национална полиция” (Макева, 2021, с. 13). Трябва да се отбележи, че към края на 2023 г. все още липсва официална статистика по въпроса за домашното насилие, поради което част от данните на МВР се различават от тези в средствата за масова информация. Едва от 2022 г. МВР организира събирането на информация за това явление. Приетите изменения в Закона за защита от домашно насилие относно изграждането на Национална

Таблица 2.6. Домашно насилие в България

Индикатори	2019	2020	2021	2022	2023
Убийства	МВР – 1 Медии - 6	МВР- 2 Медии – 19 (март-април – 9)	МВР – 2 Медии - 22	Медии -26	МВР - 1 Медии - 20
Телесни повреди	211	230	233	-	януари-август - 584
Жертви на домашно насилие, потърсили помощ и получили заповед за защита*	-	3057 (от тях: жени – 2500, деца – 898, мъже – 349)	3175	3654	4420
Престъпления в условията на домашно насилие	649	606	664	-	януари-август – над 500
Образувани досъдебни производства	-	-	-	януари-август - 853	януари-август - 1383
Сигнали за домашно насилие на Единния европейски номер 112	март 2018-март 2019 – 22983	март 2019-март 2020 – 26587 март-май 2020 - 4875	януари-юли - 14 338	-	-

* Една заповед може да включва защита на правата на повече от едно лице

Източник: Съставена по данни от авторския медиен мониторинг.

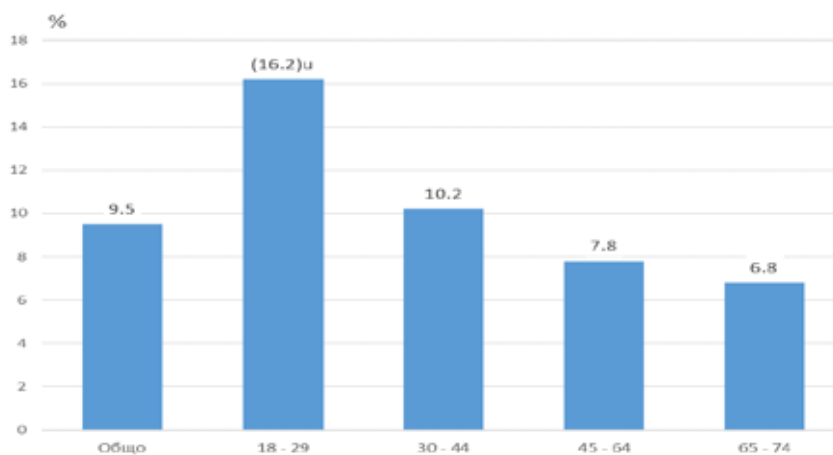
Обезпокоителен е фактът, че случаите на домашно насилие продължават видимо да нарастват и след края на извънредната епидемична обстановка от 01.04.2022 г., когато хората, включително децата се завърнаха към нормалния живот извън четирите стени на своите домове. Сред жертвите на това явление,

информационна система за превенция и защита от домашно насилие, са в сила от януари 2024 г. От 13 септември 2023 г. започна своето функциониране нов специализиран сектор "Домашно насилие" към Главната дирекция "Национална полиция" на МВР за работа с областни и регионални координатори по превенция и разследване на случаи на домашно насилие и насилие, основано на пола.

наред с жените и децата, са и възрастни родители, хора с увреждания и в по-малка степен мъже. Вероятно насъбралото се през периода на пандемията психическо напрежение и задълбочилите се конфликти в семейството са трудни за преодоляване и продължават да рефлектират върху повишената степен на агресивност в тях. През 2022 г. само идентифицираните чрез териториалните поделения на администрацията на Министерството на труда и социалната политика случаи на домашно насилие са 736, като от тях 542 са срещу деца, 188 - срещу жени, 10 - срещу лица с увреждания и 6 - срещу мъже (МТСП, 2023, с. 44). Изнесените в медиите данни от МВР регистрират четирикратно нарастване на броя на жертвите на домашно насилие още през първата половина на 2022 г. спрямо цялата 2021 г. През първите осем месеца на постпандемичната 2023 г. са регистрирани над 500 случая, което е сериозен техен ръст.

Както международните институции, така и НПО в България отчитат влиянието на пандемията върху джандър неравнопоставеността на жените с оглед повишаване на техния дял като жертви на насилие в семейството. Данните на НСИ показват, че през 2021 г. делът на жените във възрастовата група 18-74 години, преживели или заплашвани от физическо или сексуално домашно насилие, е 9.5%, от които 6.9% са били подложени на физическо насилие и заплахи, а 2.6% - на сексуално, като най-голям относителен дял се наблюдава при жените на възраст 18-29 г. (Фигура 2.3).

Фигура 2.3. Относителен дял на жените, преживели физическо или сексуално домашно насилие, по възрастови групи* (EU-GBV, 2021)

* Поради извадковия характер на изследването, данните във възрастовата група 18 - 29 г. са с ниска надеждност

Източник: НСИ, *Изследване на насилието, основано на пол*, 2021, с. 7.

По данни, предоставени от министъра на вътрешните работи, за периода януари-октомври 2023 г. 66% от регистрираните жертви на домашно насилие са жени, докато 88% от практикуващите различни форми на домашно насилие са мъже³⁸.

Агресията в българското семейство за съжаление е устойчиво явление. Тази констатация беше потвърдена от 30-месечното проучване на екип от Великотърновския университет и женското дружество "Екатерина Каравелова" в Силистра, проведено сред 3500 деца и възрастни в България, чиито резултати бяха представени в началото на 2024 г. Проучването установи и появата на нови причини извън чисто семейните, които водят до агресивно поведение - „социално-обществената, дори политическата среда и този агресивен подход към взаимоотношенията изобщо“³⁹, за които пандемията от COVID-19 вероятно има значителен принос.

2.5. Ефекти върху деца и младежи в семейна среда

В публикувания на 18 ноември 2020 г. доклад на Мрежа от организации и лица работещи с и за деца в Европа - Eurochild се набляга на факта, че инвестирането в деца е инвестиция в бъдещето на обществото (Eurochild, 2020, с. 10). Всички аспекти от живота на подрастващите – техните благосъстояние, сигурност, обща култура, комуникативни умения, психика и др. са производни от семейната им среда, затова анализираните дотук негативни въздействия на пандемията общо върху семействата пряко рефлектират върху децата, като ефектите са дори по-драстични за тях с оглед на все още формиращите се физически, емоционални и интелектуални качества на тяхната личност и бъдещия им човешки капитал. Д. Ковачева нарича това „вторична уязвимост на децата“ (Омбудсман на Р България, 2021, с. 18).

Към края на 2022 г. децата под 18-годишна възраст в България съставляват 17.1%, тези на възраст до 15 години - 14.2% и младежите от 15 до 17 години включително - 2.9% от общия брой на населението (НСИ, 2023b, с. 1).

³⁸ <https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/16364928>

³⁹ Коментар на проф. Велислава Чавдарова от ВТУ: <https://bnr.bg/post/101934766/prouchvane-vseki-chetvarti-balgarin-e-bil-jertva-ili-svidetel-na-nasilie-15.01.24>

Анализираните по-горе икономически ефекти от пандемичната криза за населението и семействата общо в страната и съответните промени в тяхното благосъстояние, проектирани върху семействата с деца, показват по-различни резултати по отношение на степента на риска от детска бедност⁴⁰ в разностранните й проявления - недохранване, материални лишения, социални, образователни и дигитални⁴¹ неравенства и други.

Публикацията на НСИ „Деца в България през 2022 г.“ отчита, че всяко четвърто дете - 25.9% от непълнолетните деца в България е изложено на риск от бедност, което регистрира повишение с 1.7 пункта в сравнение с 2021 г. Особено уязвими в това отношение са децата с родители без образование или с начално образование – 78.4% от тях живеят в бедност спрямо 4.3% от децата с родители с висше образование. Децата с родители със средно образование в сравнение с тези с родители с висше образование са с тройно по-висок риск от бедност (НСИ, 2023b, с. 16-17).

На основата на 13 показателя НСИ изчислява и дела на децата, живеещи с материални лишения, който е твърде обезпокоителен – 32.8% за 2022 г., тоест всяко трето дете в страната не може да си позволи елементарни неща, свързани с нормалния им живот и развитие. Положението е още по-трагично като се има предвид, че 43.5% от живеещите с материални лишения деца се намират и в риск от бедност. Живот в лишения пряко влияе върху засилването не само на материални, но и на социални, образователни и културни неравенства, преодоляването на които, особено при деца в по-ниски възрастови групи, е много трудно, като натрупаните „пропуски“ неизбежно оказват твърде негативно влияние върху изграждането на човешкия капитал на близо една трета от децата в България, както се вижда от представените във Фигура 2.4 данни.

⁴⁰ Многостранният анализ на профилите и факторите за бедност или социално изключване на деца в нужда в България, поръчан от Регионалния офис на УНИЦЕФ за Европа и Централна Азия в сътрудничество с офиса на УНИЦЕФ България, показва, че детската бедност е съществен проблем за нашата страна и преди пандемията: през 2020 г., макар и по-нисък спрямо 2015 г. (47.9%), относителният дял на децата до 18-годишна възраст в риск от бедност или социално изключване в България е 36.2%, като продължава да е висок спрямо средното равнище на този показател за ЕС (24.2%) и остава от най-високите в ЕС-27. В най-голяма степен на този риск са изложени многодетните домакинства в страната - около 67% от домакинствата с двама възрастни с три и повече зависими деца, и домакинствата на самотните родители - близо 49% от домакинствата с един родител със зависими деца (УНИЦЕФ, 2022, с. 7).

⁴¹ Образователните и дигиталните неравенства ще бъдат разгледани в следващата глава на настоящото изследване.

Фигура 2.4. Материални лишения на децата през 2021 и 2022 г.

Източник: НСИ, Децата в България през 2022 г., 2023, с. 18.

В психологически план и малките, и по-големите деца в много по-голяма степен от възрастните са уязвими от внезапната промяна във всички аспекти на техният живот и сигурност, непреодолимия страх от неизвестното заболяване, обездвижването от стоене „под ключ“, повишените нервност, психическа

неуравновесеност, конфликтност и дори агресия в семейството, продължителната липса на контакти с връстници, принудителното поради въведеното онлайн обучение и невъзможност от общуване на живо неконтролируемо прекарване на време пред екраните на електронните устройства. Всичко това въздейства значително върху емоционалното, психическото, когнитивното и физическото им състояние.

Резултатите от доклада за менталното здраве и благосъстояние на децата в училищна възраст за периода 2021-2022 г. на Световната здравна организация – Регионален офис Европа показват, че негативното въздействие на пандемията върху децата и младежите се изразява най-вече в понижените нива на удовлетвореност от живота и психическо благосъстояние на учениците: една трета от тях са изпитвали нервност или раздразнителност, всяко пето дете - често главоболие, и всяко четвърто - затруднения със съня и/или чувство на отпадналост повече от веднъж седмично (Cosma, 2023).

Един от съществените фактори, влияещи върху психичното здраве на учениците, е наложилото се по време на пандемичната криза онлайн обучение. Анкетираните в рамките на проучването на Global Metrics експерти в сферата на образованието посочват такива последствия от онлайн обучението върху децата в предучилищно и училищно образование, като понижаване на социалните им умения, на мотивацията за лично развитие, нарастващите тревожност, стрес и депресии (Global Metrics, 2020b, с. 36). 35.9% от респондентите-родители на деца в предучилищна и училищна възраст отчитат влошаване на психическото им състояние в първия месец на локдауна, изразяващо се в нарастване на проявите на раздразнителност, тревожност, чувство на самота, несигурност, страх, гняв и паника (Global Metrics, 2020d, с. 44-45).

Сред резултатите от анализа на експертите към Световната банка относно ерозията на човешкия капитал по време на пандемията от COVID-19 са констатираните нарушения на когнитивното развитие на децата, което заплашва както бъдещото им благосъстояние, така и перспективите за икономическия растеж. В контекста на човешкия капитал в доклада се застъпва хипотеза, че установеното понижение на когнитивното и социално-емоционалното развитие на

децата, ако не бъде преодоляно, би могло да се превърне в 25%-но намаление на бъдещите им доходи, когато те пораснат (Schady et al., 2023, с. xv).

Освен посочените симптоми, свързани с разстройствата на психиката по време на пандемията, при децата се наблюдават и други така наречени косвени ефекти върху физическото и менталното им здраве. В синтезиран вид наблюденията на педиатъра Р. Маркова през първата година на COVID-кризата показват следните промени в това отношение: нарастване на неврозите; влошаване на зрението; увеличаване на психосоматичните симптоми (задух, умора, сърцебиене и други) и на проявите на емоционален дисбаланс; ограничен речник и понижена вербална комуникация; повишения на телесното тегло и на случаите на хипокинезия, водещи до хипертония при децата; гръбначни изкривявания и други (Маркова, 2021). Значителна част от посочените здравословни проблеми може да окаже влияние върху целия по-нататъшен живот на сегашните деца, респ. върху бъдещия им човешки капитал с оглед на факта, че здравето е един от съставляващите го компоненти.

Тревога предизвиква и установената тенденция на повишен брой случаи на домашно насилие върху децата в България, като следствие от продължителната изолация по време на COVID-пандемията, заедно с икономическите последици за отделните семейства (Eurochild, 2020). За отбелязване е, че това не е ново явление за страната, което се потвърждава от данните от Националното изследване на насилието над деца в България, поръчано от УНИЦЕФ и реализирано в периода 2019-2020 г. от „Coram International“ със съдействието на компания ЕСТАТ⁴². Според резултатите от това изследване, насилието над деца най-често се случва „у дома“, извършителите му са предимно родителите, като в повечето случаи бащите са отговорни за насилие, водещо до физически наранявания. В този контекст пандемията послужи като катализатор на негативната реакция на предизвиканите от нея стрес и напрежение при реалните и потенциалните лабилни родители-насилници.

⁴² Пълният текст на доклада и неговото резюме са достъпни на: <https://www.unicef.org/bulgaria/documents/%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F>

По информация на фондация “Анимус” обажданията от деца на Националната линия за защита на деца от насилие през 2020 г. са нараснали със 150%, а броят на деца жертви на сексуално насилие - с 30%⁴³. На Националната телефонна линия към Държавната агенция за Закрила на детето са получени 1394 сигнала за насилие над деца за периода от началото на извънредното положение до септември 2021 г., включително от деца, станали свидетели на насилие срещу други деца, като основните извършители са техните родители. Агенцията съобщи и за увеличаване на случаите на кибертормоз сред децата по време на пандемията⁴⁴. По предоставените по искане на Омбудсмана на Р България данни на Агенцията, броят на регистрираните от Националната телефонна линия за деца сигнали за насилие над тях по мястото на извършване в низходящ ред е: в семейна среда, на улицата, на обществено място, при близки и роднини, в училище, в специализирана институция, в онлайн пространство, като най-нисък е броят им в осиновителни и приемни семейства (Омбудсман на Р България, 2021, с. 36). Както вече беше отбелязано, случаите на домашно насилие продължават и след края на извънредното положение: по информация на УНИЦЕФ от началото на 2020 г. до ноември 2023 г. броят на деца жертви на домашно насилие е 4 015, което представлява около една четвърт от всички случаи; 5 709 са обажданията на Националната телефонна линия за деца през 2023 г.; подадените сигнали за насилие над дете са 742; сигналите към Горещата телефонна линия на Националния център за безопасен интернет надхвърлят 45 000, като значителната им част е във връзка със сексуална злоупотреба с деца⁴⁵.

В заключение може да се направят следните *изводи*:

Ø Негативните ефекти на пандемията от COVID-19 върху децата и младежите както в света, така и в България са твърде многостранни, като засягат всички аспекти от техния живот - от благосъстоянието, сигурността, образованието, здравето, социалната интеграция до цялостните условия за тяхното израстване като пълноценни личности, и са с непредвидими последствия за качеството на формирация се през периодите на детството и юношеството бъдещ човешки капитал както в индивидуален, така и в национален план.

⁴³ <https://nmd.bg/covid-pandemiyata-uvelitchi-nasilieto-nad-detsa/>

⁴⁴ <https://news.bg/bulgaria/covid-pandemiyata-uvelichila-kibertormoza-sred-podrastvashtite.html>

⁴⁵ <https://dari.unicef.bg/bg/no-violence>

Ø Не е за подценяване обаче и установеният в проучванията по темата положителен ефект/опит от извънредното положение, свързан с укрепването на взаимоотношенията между децата и родителите в немалка част от семействата, преодоляването на тежестта на децата „липса“ на родителите вследствие трудовата им заетост, засилването поради наложения продължителен престой в домовете на участието на родителите в различни аспекти на живота на децата.

Трета глава

ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ

Пандемията оказа пряко влияние върху човешкия капитал. От една страна, влоши здравословното състояние на населението и отне много животи, което ограничи носителите на човешки капитал. От друга страна, в качествен аспект, въздейства върху процесите на образование и обучение.

В опит да се ограничи разпространението на COVID-19 в много държави бяха изцяло или частично затворени учебните заведения и се премина към онлайн обучение без възможност за предварителна подготовка. В средата на м. март 2020 г. в България също беше въведено дистанционно обучение в училищата⁴⁶. Затварянето на учебните заведения оказва негативно влияние върху достъпа до и качеството на образованието, както и върху психологическото състояние на учащите, макар и същевременно да стимулира иновациите в сектора на образованието. Редица изследвания доказват, че се задълбочават и образователните неравенства. Резултатите от изследването PISA⁴⁷ 2022, например, показват значителни образователни неравенства в България. Делът на учениците от уязвимите социални групи, постигащи високи резултати по четене е един от най-ниските сред страните, включени в изследването (6%).

Наред с ограничаването на достъпа до образование, под влияние на пандемичната обстановка се намали и участието на населението в обучение през целия живот. Пожизненото обучение е важен елемент от системата за развитие и повишаване качеството на човешкия капитал.

Паралелно с това, свързаните с пандемията кризи обуславят ускоряване на процесите, започнали преди това и свързани с повишаване на ролята на икономиката на знанието и на необходимостта от увеличаване на инвестициите в човешки капитал, във фундаментална наука, в образование и обучение, с ускоряване развитието на цифровите технологии и умения.

⁴⁶ На 16.03.2020 г. Министерството на образованието и науката въведе дистанционното обучение, а детски градини и училища бяха затворени.

⁴⁷ PISA – Програма за международно оценяване на ученици.

Акцентът в настоящото изследване е върху училищното образование, тъй като в него се поставя началото и в основна степен се формира човешкият капитал. Децата са по-уязвими от младежите и от по-възрастното население и последиците и загубите за тях са по-значими с оглед както формирането, така и наличието на човешки капитал, особено с по-високо качество, в бъдеще. Същевременно, висшите учебни заведения успяха по-бързо и лесно от училищата да се адаптират към наложените от разпространението на COVID-19 промени в образователния процес, тъй като те бяха по-добре оборудвани с необходимата техника, имаха опит с провеждането на дистанционно обучение, а и преподавателите в тях бяха по-опитни в това отношение.

3.1. Условия, в които се осъществяваха промените в образователния процес

В началото на 2020 г., в условията на разрастваща се с бързи темпове пандемия, се стигна до затваряне на детски градини и учебни заведения и преминаване към онлайн обучение от вкъщи. За това, обаче, нямаше предварителна подготовка. Неподготвени бяха както преподавателите, така и учащите.

В средата на месец март бе въведено онлайн обучение в училищата, но се оказа, че около седемдесет хиляди деца не могат да участват в него поради липса на компютър или интернет вкъщи. По думите на действащия тогава министър на образованието и науката близо тридесет и пет хиляди ученици не разполагат с компютър, макар че по други данни с такъв проблем се сблъскват значително повече деца. На 20.03.2020 г. Центърът за междуетнически диалог и толерантност Амалипе провежда проучване сред близо двеста училища, в които се обучават предимно ученици от уязвими групи. Резултатите от анкетата показват три основни проблема пред въвеждането на онлайн обучението: липса на подходящи устройства за участие в такава форма на обучение сред голяма част от учениците; липса на интернет и/или невъзможност на част от семействата да заплатят достъп до интернет; липса на техника и на умения на част от учителите за провеждане на

онлайн учебен процес⁴⁸. Към средата на юли 2020 г. по данни на Министерството на образованието и науката без интернет връзка са над 34 000 деца⁴⁹.

МОН осигури значителни средства за закупуване на преносими компютри за училищата и договори с мобилните оператори специални оферти за доставяне на интернет на преференциални цени, като на училищата бе предоставена възможност да осигуряват домашен интернет за деца, които по социални причини не разполагат с такъв. В средата на октомври 2020 г. с Постановление на Министерския съвет бяха отпуснати средства в размер на 14 милиона лева за закупуване на преносими компютри за нуждите на учителите и на учениците в държавните и общинските училища⁵⁰. На това основание министърът на образованието и науката издаде заповед⁵¹ за закупуване на преносими компютри, които при присъствен образователен процес да се използват от учителите за технологично осигуряване на учебния процес и за електронно обучение на учениците, а при извънредни обстоятелства – да бъдат предоставяни на учители и ученици, които не разполагат с нужната техника за обезпечаване на учебния процес от разстояние.

Дигитализацията в системата на образованието стартира години преди пандемията. От 2018 г. започна изграждането на защитени безжични мрежи в държавните и общинските училища. За период от пет години бяха закупени над двадесет хиляди персонални и преносими компютри и таблети. През 2020 г. започна създаването на училищни STEM центрове. Поставено беше началото на дигитализация в управлението на учебните заведения.

През февруари 2021 г. Министерският съвет на Р България прие Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), разработена от МОН. Една от целите, заложи в стратегическата рамка, е „Развитие на компетентностите в съответствие с променящата се роля на учителя“ (цел 3.2.), като в предвидените дейности за нейното постигане са „Развитие на дигиталните компетентности на педагогическите специалисти за прилагане на новите технологии, за облачни ИКТ услуги, за иновативни дигитални методи за преподаване, за интегриране на

⁴⁸ <http://www.amalipe.com/index.php?nav=news&id=3682&lang=1>

⁴⁹ Единен информационен портал: <https://coronavirus.bg/bg/907>

⁵⁰ Постановление № 283 от 15 октомври 2020 г. за одобряване на допълнителни разходи/трансфери за 2020 г. за закупуване на преносими компютри за нуждите на училищата.

⁵¹ Заповед № РД09-2925 / 26.10.2020 г.

дигиталната медийна грамотност в обучението по всички учебни предмети и др.“. Все в насоката за постигане на дигитална трансформация и образователни иновации са и целите „Насърчаване и развитие на култура за иновации“ (цел 6.1.); „Иновации в образователния процес“ (цел 6.2.), включително „прилагане на хибридна форма на обучение (присъствено и дистанционно) ... и прилагане на иновативни методи на преподаване“; „Иновации в образователната среда“ (цел 6.3.), в т.ч. „разширяване на достъпа до модерни ИТ технологии“; както и „Развитие на образованието в дигитална среда и чрез дигитални ресурси“ (цел 6.4.) чрез „развиване на уменията на педагогическите специалисти за преподаване в онлайн среда и за разработка и използване на дигитално учебно съдържание“, „увеличаване броя на крайните електронни устройства в ... предучилищното и училищното образование“, „осигуряване на свободен, защитен/безопасен достъп до интернет на учениците...“ и други. План за действие до 2024 г. към Стратегическата рамка обаче бе приет едва през месец март 2023 г.

Усилията за по-нататъшно развитие на процеса на дигитализация в образованието, подобряване на дигиталните умения на преподаватели и ученици и осигуряване на достатъчно техника продължиха. В средата на 2021 г. правителството отпусна 8.4 милиона лева за закупуване на 10 000 преносими компютъра, главно за училища, в които се обучават ученици от уязвими групи.

В края на 2020 г. Народното събрание на Р България прие Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021-2030 г. Две от приоритетните области за развитие, заложи в Стратегията, са „повишаване на качеството на висшето образование чрез осъвременяване на съдържанието, методите и формите на обучение“ и „ускорено модернизирание и дигитализиране на образователните подходи, методи и практики“. Сред дейностите и мерките, предвидени за постигане на заложените цели, са: „засилване на обучението по съвременни дигитални технологии“ чрез „включване във всички учебни планове на дисциплини и на практическо обучение по нови дигитални технологии“; „интензивно осигуряване на техника, позволяваща интерактивното и дигитално преподаване“; „подкрепа ... за осигуряване на технологични ресурси за развитие на качествено дистанционно обучение“; „осигуряване на систематична

технологична подготовка, която да помогне на университетските преподаватели в усвояването на базови и допълнителни технологии за преподаване и изследване“.

3.2. Въздействие на пандемичната обстановка върху образованието

В дългосрочен план образователната структура на населението в България се подобрява. Нараства дялът на висшистите и на лицата със средно образование, и се понижава този на хората с ниско образование. Според данните от преброяването на населението от 2021 г. дялът на висшистите в страната достига до една четвърт от населението (Фигура 3.1), въпреки че все още изостава от средния за ЕС показател с около 4 процентни пункта. Намаляват и различията в структурата на населението по образование в регионален план, но остават значителни. През 2021 г. три четвърти от жителите на градовете са със завършено средно и по-високо образование, докато в селата – само 54.6%. Дялът на висшистите в градовете достига до 31.2% при 24.8% през 2011 г. Аналогични са промените в селата, като повишението е съответно от 5.8% на 10.2%, но разликата спрямо градовете остава съществена. Същевременно, дялът на хората с начално и по-ниско образование в градовете се понижава от 10.7% на 9.6% за същия период, а в селата – от 21.6% на 14.6%. Най-висок е дялът на висшистите в Югозападния район - 34.5%, докато в Северозападния район е едва 19.3%. При общо нарастване на образователното равнище на носителите на човешки капитал в страната, се наблюдават големи несъответствия по райони.

Фигура 3.1. Структура на населението на 7 и повече години по образование (%)

Източник: НСИ, Преброяване на населението 2021.

Важен въпрос, свързан с качеството на човешкия капитал, е този за качеството на образованието в страната. Резултатите от последното изследване по Програмата за международно оценяване на ученици (PISA) показват съществени недостатъци в образователната подготовка на учащите. Недостатъчно високото качество на образователния процес в довисшето образование, наред с всичко друго, оказва въздействие и върху подготовката на студентите в системата на висшето образование. Според редица международни оценки едно от основните предизвикателства пред висшето образование в България е свързано с неговото качество. Това е една от водещите причини за слабото представяне на българските университети в световните класации за най-добрите университети. Така например, според световната класация University Ranking by Academic Performance (URAP) пет български университета намират място в ранглистата за 2023-2024 г., като заемат места между 1303-то и 2914-то⁵². В класацията QS World University Rankings за 2024 г.⁵³ фигурира само Софийският университет „Св. Климент Охридски“ в група 711-720 място. В класацията Academic Ranking of World Universities (ARWU)⁵⁴ за 2023 г. няма български университети, а в Global Ranking of Academic Subjects (GRAS)⁵⁵ 2023 (класация по видове науки), са включени два - Софийският университет „Св. Климент Охридски“ (Физика) и Медицински университет - София (Клинична медицина).

Наред с положителните тенденции на подобряване на образователната структура на населението в България се наблюдават негативни явления, свързани с качеството на образователна подготовка на учащите, т.е. с качеството на човешкия капитал. Пандемията от COVID-19 оказва значително влияние върху образователната система и подготовка като задълбочи някои от проблемите, особено в довисшето образование, и създаде условия за влошаване на качеството на новоформиращия се човешки капитал.

Предприетите преди пандемията действия за дигитализация предопределиха сравнително успешно преминаване на образователната система

⁵² https://urapcenter.org/Rankings/2023-2024/World_Ranking_2023-2024

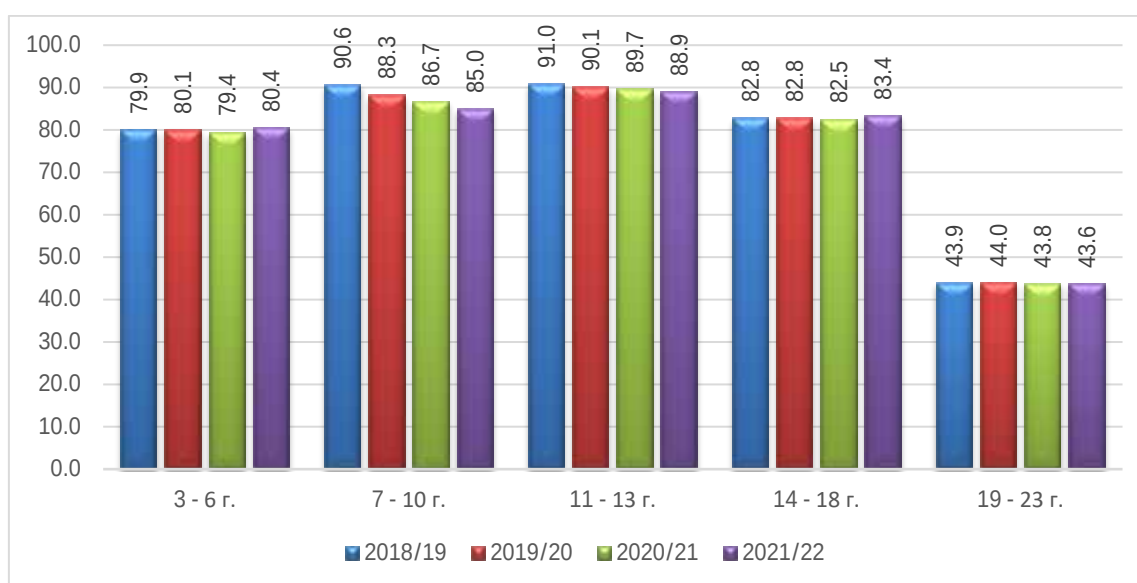
⁵³ <https://www.topuniversities.com/sustainability-rankings?countries=bg>

⁵⁴ <https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu/2023>

⁵⁵ <https://www.shanghairanking.com/rankings/gras/2023/RS0102>,
<https://www.shanghairanking.com/rankings/gras/2023/RS040> 1

към дистанционна работа. Въпреки това, в резултат на драстичната промяна участието на част от учащите в образователния процес бе ограничено. Нетният коефициент на записване на населението в начално образование, например, бележи значително намаляване, макар и не само в периода на пандемията, като достига до 83.6% за учебната 2021-2022 г. По възрастови групи се наблюдава непрекъснат спад при децата на възраст 7-10 г. и 11-13 г. По време на пандемията се понижава и коефициентът при групата 19-23 г., макар и не толкова значително (Фигура 3.2).

Фигура 3.2. Нетни коефициенти на записване на населението в образователната система по възрастови групи (%)

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Най-засегнати по отношение на образователната подготовка бяха уязвимите групи деца – от семейства, живеещи в бедност, с икономически неактивни родители, от малцинствени етнически групи и от малките населени места в страната⁵⁶ (Таблица 3.1).

⁵⁶ Данните от Преброяване на населението 2021 показват, че дялът на турската етническа група в България възлиза на 8.4%, ромският етнос - на 4.4%, а към други етнически групи са се самоопределили 1.3% от населението. Българската етническа общност е значително по-урбанизирана спрямо другите две основни етнически групи. Налице са значителни различия в образователната структура на различните етнически групи. При населението на възраст 7 и повече навършени години, самоопределило се като българи, 29.2% са хората с висше образование и 50.5% със средно, при турската етническа група висшистите са 8.1%, а тези със средно образование съставляват 35.9%, при ромския етнос съответните дялове възлизат на 0.8% и 14.4%.

Таблица 3.1. Уязвими групи деца на възраст 0-17 години (%)

	2018	2019	2020	2021	2022
Относителен дял на лицата, живеещи в домакинства без заети лица*					
	10.8	9.3	10.2	10.8	9.1
Относителен дял на бедните (SILC)*					
Относителен дял на бедните	27.5	28.3	24.2	25.9	
Относителен дял на бедните преди социалните трансфери	37.7	36.5	39.1	37.4	
Процент от населението, живеещо с тежки материални и социални лишения	22.8	24.8	20.0	19.2	
Население в риск от бедност или социално изключване	36.1	36.2	33.0	33.9	
Деца в риск от бедност или социално изключване според образованието на родителите**					
Прогимназиално и по-ниско образование (МСКО 0-2)	85.8	86.8	84.6	81.4	85.5
Средно образование и професионално обучение след средно образование (МСКО 3-4)	23.4	26.2	28.3	26.7	30.6
Висше образование (МСКО 5-8)	7.7	10.9	9.3	9.6	8.4

SILC (Statistics on income and living conditions) – Статистика на доходите и условията на живот

* Източник: НСИ.

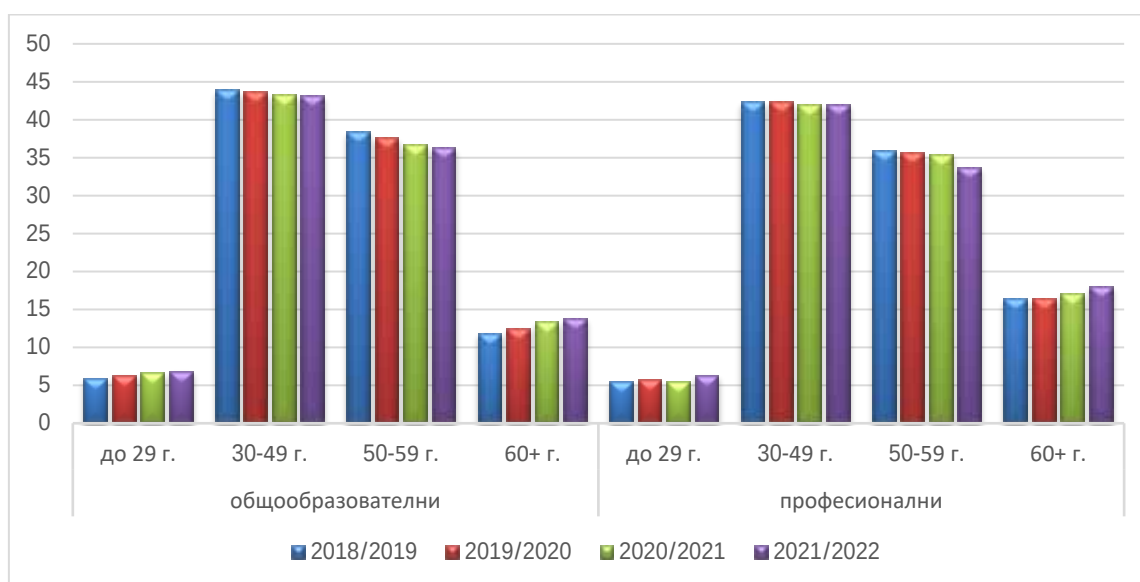
** Източник: Евростат.

Статистическите данни показват значителния дял на децата под 18 години, които са бедни, живеят с тежки материални и социални лишения, които са в риск от бедност или социално изключване, както и впечатляващо високия дял на тези от тях, които са в риск от бедност или социално изключване и чиито родители са с ниско образователно равнище. Пандемията създаде нови условия за възпроизводство на бедността и социалното изключване, както и за засилване на неравенствата в образованието.

Значително предизвикателство пред адаптирането на образованието към ограниченията, създадени в резултат на пандемичната обстановка, бе необходимостта от бързо приспособяване на преподавателите в училищата към онлайн обучение, за което те не бяха подготвени. Сериозни затруднения се породиха и за практическото обучение, особено за професионалните училища, но и за висшите учебни заведения, тъй като заради ограничителните мерки бяха

прекратени стажантските програми и участието на студентите в практически занимания. Принос в тази област имаха и липсата на достатъчно техническо оборудване, на опит в онлайн обучението, както и възрастовата структура на преподавателите. Най-неблагоприятна е възрастовата структура на преподавателския персонал в професионалните училища, където и делът на практическото обучение е много по-голям. По данни на НСИ половината от преподавателския състав в общообразователните и в професионалните училища е на възраст над 50 г. За учебната 2022/2023 г. 14% от преподавателите в общообразователните училища са на възраст 60 и повече години, а в професионалните – 18% (Фигура 3.3).

Фигура 3.3. Структура на преподавателския персонал в общообразователните и професионалните училища по възрастови групи (%)

Източник: НСИ, Образование в Република България 2023.

Дистанционното обучение отвори и някои съществени проблеми, свързани с качеството на образователна подготовка, с възприемането на учебния материал, физическата активност, социалната изолация и психологическите последици за учащите се. Най-засегнати бяха уязвимите групи деца. Резултатите от редица изследвания показаха, че основен проблем за тези учаци е липсата на електронни устройства и на интернет. Не малък дял от учениците не са участвали в онлайн обучението или не са участвали редовно. Голям процент от учащите твърдят, че

имат по-лоши учебни резултати от предходните и че присъствието в час е недостатъчно проследявано.

През 2020 г. е проведено проучване от Global Metrics⁵⁷ (Global Metrics, 2020a) на мнението на българските ученици от пети до дванадесети клас за провеждането на дистанционното обучение „Оценка на въздействието на Ковид-19 върху предучилищното и училищното образование в България – гледна точка на учениците“. Според резултатите от него 3.5% от учениците нямат в дома си стационарен компютър, таблет, лаптоп или мобилен телефон, което означава, че към този момент те не са били обхванати от образователната система. Особено засегнати в това отношение са децата от ромски произход, тези с родители с ниска степен на образование, както и от малките населени места. Данните показват, че 8.5% от учениците са участвали в някаква форма на дистанционно обучение, но не редовно, а малко под 3% не са вземали участие в никакви форми на обучение (с. 9). Основните причини, поради които част от учащите не са участвали в дистанционна форма на обучение са липса на достъп до интернет, невъзможност за закупуване на необходимата техника, а според 23% „дистанционно провежданите часове са скучни“ (с. 19). Наред с това, близо една трета (над 28%) от анкетираните ученици споделят, че преподавателите им „не се справят добре с дистанционната работа“, а според една пета – „учителите не следят за присъствие в учебните часове“. В резултат на тези, както и на ред други проблеми, свързани с недостатъчно добре подготвеното дистанционно обучение, за 28.7% от учащите „онлайн обучението е просто стоене пред компютър“, 27.3% от анкетираните „сега разбират по-малко от преподаваните материали“ (с. 28), 21.6% твърдят, че са загубили всякакво желание за учене, а 19.3% - че се представят по-зле от преди (с. 29, 30).

В първите месеци на пандемията бе проведено и друго национално представително проучване относно провеждането на обучение в електронна среда сред учители, родители и ученици от първи до дванадесети клас⁵⁸. Резултатите открояват няколко основни затруднения в онлайн обучението, които са изпитали

⁵⁷ По инициатива на УНИЦЕФ през 2020 г. Global Metrics провежда поредица от изследвания на ефектите на COVID-19 върху образованието в България.

⁵⁸ Проучването е проведено през периода април-юни 2020 г. с онлайн въпросник. Изпълнители са Сигма Хет ООД, Глобал Метрикс ЕООД и Сдружение на завършилите Стопанския факултет на Софийски университет "Св. Климент Охридски": <https://globalmetrics.eu/wp-content/uploads/2020/12/Към-презентация-на-резултатите-от-изследването-1.pdf>

всички групи анкетирани лица. Сред тях са общото ниско ниво на техническа осигуреност (брой и качество на устройствата за онлайн обучение), водещо до влошена комуникация; липсата на предварителна подготовка (недобри технически умения и познания) за работа в онлайн среда; отсъствието на компютър/лаптоп на разположение на учениците (7.2% от учениците не притежават електронно устройство, на което да се обучават); недостатъчно добри и подходящи домашни условия за учене; липса на достатъчно добра интернет връзка; по-голяма натовареност на учители и ученици; липса на личен контакт; загуба на концентрация от страна на учениците в домашна среда; намален контрол. По-малко от половината от учителите (39.5%) и от учениците (42.6%) и близо две трети от родителите (62.5%) твърдят, че не са срещнали никакви трудности с електронното обучение. Като положителна последица от онлайн обучението се посочва това, че учениците подобряват дигиталните си умения.

Друго изследване на Global Metrics от същата година „Въздействия на пандемията COVID-19 върху предучилищното и училищното образование – Анализ на дълбочинни интервюта и изследване на отделни случаи“ (Global Metrics, 2020с) също синтезира негативите и ползите от дистанционното обучение. Трудностите и негативните ефекти от дистанционното обучение могат да бъдат обобщени до: преумора от страна на учители и ученици; здравословен дискомфорт – главоболие, проблеми със зрението, повишени нива на стрес; редуциране на учебния материал, като се преподава само основната част от него; липса на техника (недостатъчен брой налични компютърни устройства в домакинствата и за учителите) и възникване на технически проблеми; липса на достъп до високоскоростен интернет, особено в някои отдалечени райони в страната; неподготвеност за работа с образователните платформи от страна на учители, ученици и родители; липса на директно общуване, на личен контакт, което възпрепятства развитието на социалните умения на учениците; трудност при контрола на учебния процес. Същевременно, обаче, са налице и редица ползи от дистанционното обучение, като придобиване на компютърна грамотност и подобряване на дигиталните умения на учениците; подобряване на дигиталните умения на учителите; включване на технологиите в учебния процес; опознаване на

нови ресурси в интернет; включване на нови подходи и материали в учебния процес.

Проучване на Института за изследвания на образованието „Анализ на последствията за учебния процес, учениците и учителите от обучението от разстояние в електронна среда през учебната 2020/2021 година“⁵⁹, проведено сред ученици от пети до дванадесети клас и техните учители през юни 2021 г. (извадка от 200 училища), потвърждават в голяма степен резултатите от предходните изследвания и дават представа за проблемите при дистанционното обучение и неговото качество по време на пандемията.

Немалък дял от учителите нямат достатъчно опит в дистанционно обучение. Изследването показва, че всеки втори учител има над 5-годишен опит в използването на дигитални технологии в работата си, около 43% от учителите с над 20-годишен стаж използват такива технологии от по-малко от 5 години, а близо 6% изобщо не са ги използвали преди въвеждането на обучението от разстояние. Учителите в селата имат значително по-органичен опит в използването на такива технологии, като около 2.3% от тях не са провеждали обучение в електронна среда през пандемичната учебна 2020/2021 г. Около половината учители считат, че учениците им имат нужда от допълнителна помощ за усвояване на учебния материал в електронна среда, т.е. необходима е значителна „целенасочена педагогическа подкрепа на учениците за усвояване на учебния материал при обучението от разстояние в електронна среда, особено в начален етап и в училищата, намиращи се в селски райони“ (с. 46). Същевременно, една трета от преподавателите не смятат, че са способни в необходимата степен да установят подходящ климат за учене в електронна среда, който включва, стимулира и ангажира учениците с ученето, както и да наблюдават напредъка на учениците, да идентифицират и да се справят адекватно с възникващи затруднения в ученето (с. 69).

Основните проблеми пред обучението от разстояние според преподавателите са свързани с: „достъпа на учениците до качествен интернет и електронни устройства, с мотивацията и ангажираността им с ученето, с

59

https://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2021/08/Impact_of_distance_learning_in_electronic_environment_on_educational_processes_teachers_and_students.pdf

осигуряването на редовното присъствие на част от учениците в онлайн часовете и с недостатъчните им дигитални умения“ (с. 52). Въпреки наблюдаваното известно подобрение, редовното пропускане на учебни занятия е сериозен проблем, създаващ риск от отпадане от училище. Според половината от учителите част от учениците често не са присъствали докрай в онлайн часовете, а всеки трети е имал ученици, които редовно са отсъствали от занятията (с. 76). Всеки втори учител отчита влошаване на мотивацията и ангажираността на учениците си, а 40% - на знанията на учениците. Проучването отчита позитивен ефект от обучението в електронна среда – подобряването на уменията на учащите да работят с дигитални технологии.

Резултатите от изследването показват висока степен на осигуреност на учениците с електронни устройства и достъп до интернет за обучение от дома, макар че съществуват значителни различия в ресурсното осигуряване според вида на електронните устройства, майчиния език, образователното ниво на родителите, вида на населеното място, в което се намира училището. Това създава предпоставки за задълбочаване на образователните неравенства, повишаване риска от отпадане от училище и влошаване на резултатите и ефективността на ученето⁶⁰.

По отношение на оценката на учениците за обучението си в електронна среда, една пета от тях дават ниска самооценка на дигиталните си умения, предимно тези от уязвими групи. Особена тревога за образователния процес и неговото качество буди фактът, че намалява делът на учениците, които са участвали сравнително редовно в учебните занятия (всеки ден или през повечето дни) – от 88% през 2020 г. до 79% през 2021 г., като най-съществено са намалели учениците, участвали в учебния процес всеки ден (с. 100). Наред с това, се наблюдава „понижаване на емоционалната, поведенческата, когнитивната и

⁶⁰ По данни от предходно изследване на Института за изследвания на образованието, проведено в края на учебната 2019/2020 година, делът на родителите, които не посочват наличие на собствени електронни устройства за учебни цели възлиза на 16% в градовете, докато в селата достига до 30%. Подобна е диференциацията и според езика, говорен в семейството – български, ромски, турски, друг. Над 50% от родителите с по-ниско от основно образование твърдят, че не разполагат с електронно устройство за учебни цели и с интернет в дома, като под 30% от децата от такива семейства са участвали всеки учебен ден в обучението от разстояние в електронна среда. Въз основа на резултатите от изследването е направена и прогноза за влиянието на пандемията върху ученето в страната, според която делът на функционално неграмотните ученици ще нарасне с 7 процентни пункта в постковид периода спрямо последното изследване на PISA от 2018 г., съответно от 47% на 54% (За подробности виж: Христова, 2021).

метакогнитивната ангажираност на учениците; подходите им към ученето; уменията им за самоуправление в учебен контекст и тяхната самооценка за способностите им да учат през 2021 г. спрямо данните от 2020 г., както и съществено повишаване на дела на учениците с ниска ангажираност и самооценка на способностите за учене“ (с. 112). Всеки четвърти ученик се е затруднявал да учи в електронна среда и смята, че не се е справил много добре, като около 17% посочват, че не са успели да усвоят добре учебния материал (с. 137).

През 2020 г. Global Metrics (Global Metrics, 2020b) провежда изследване сред работещите в регионалните управления на образованието за въздействието на пандемията върху предучилищното и училищното образование. Според експертите основните причини за непровеждане на дистанционно обучение в някои училища са, че „учениците нямат и не могат да си позволят нужната техника (компютър, лаптоп, таблет)“ (39.5%), „учениците нямат достъп до интернет“ (36.8%) и „учениците нямат необходимите дигитални умения да се включат в онлайн дистанционното обучение“ (10.5%). Наред с това, обаче, някои от съществените проблеми за организирането на дистанционното обучение са, че липсва подготовка на учителите за такива форми на обучение (23.7%), а училищата нямат необходимата техника (18.4%) и достъп до интернет (15.8%). Анкетираните отчитат, че са съществували сериозни затруднения за участието в дистанционното обучение на различни уязвими групи ученици. Това са главно деца от семейства с дълготрайно безработни и икономически неактивни родители (85% от анкетираните дават този отговор), социално слаби семейства, семейства от малцинствени групи, както и семейства, живеещи в отдалечени населени места, в които липсват образователни институции. Специалистите считат, че в резултат на пандемичната обстановка ще се понижат образователните резултати на децата в училищно образование (28.9%), ще се повиши броят на децата, които няма да посещават детски градини (26.3%) и няма да посещават редовно училище (13.2%). Наред с това, дистанционното обучение ще се отрази върху психичното здраве на децата като намали социалните им умения (78.9%), намали мотивацията им за лично развитие (39.5%) и повиши нивата на тревожност (28.9%).

Интерес представляват и резултатите от проучване на оценката на родителите за последиците от пандемията върху образованието и то на етап, когато

пандемията вече е отминала. Проучване на тема „Нагласи на българския родител към образователната система в контекста на пандемията от Ковид 19“⁶¹ е направено през 2023 г. по проект на ЮНЕСКО, представено от Либералния институт за политически анализи. То показва, че 71% от анкетираните лица отчитат негативни последици в знанията на децата си вследствие на дистанционното обучение, 54% в социалните им умения, 40% във физическото им развитие, а 38% в психичното им здраве. По-голямата част от родителите са помагали активно на децата си при дистанционното обучение, а 37% не са подпомагали активно или изобщо не са подпомагали. По-ниско образованите родители (със средно или основно образование), тези от ромски произход, както и живеещите в селата са подпомагали в по-малка степен.

Пандемията от COVID-19 оказва значително влияние върху образователната подготовка на учащите като влоши качеството ѝ, което може да има дългосрочни негативни последици за човешкия капитал на страната. Показателни в този план са резултатите от последното изследване PISA 2022, което се провежда сред ученици на 15-годишна възраст и обхваща областите математика, четене и природни науки. Те показват, че България е на последно място по математика в ЕС и на предпоследно по четене и природни науки, а резултатите са съществено по-ниски в сравнение с предходните години на изследването. Средният резултат на учениците по математика е 417 точки (472 т. средно за ОИСР) при 436 т. през 2018 г., по четене е 404 точки (476 т. средно за ОИСР) при 420 т. през 2018 г., а по природни науки - 421 т. (485 т. средно за ОИСР) при 424 т. през 2018 г. С резултат по-нисък от базовия за умения по математика са 54% от българските ученици, 53% по четене и 48% по природни науки (Таблица 3.2).

Таблица 3.2. Дял на 15-годишните ученици с ниски постижения - под ниво 2 от скалата на PISA* (%)

		Математика	Четене	Природни науки
PISA 2012	ЕС-27	22.1	18.0	16.8
	България	43.8	39.4	36.9
	Кипър	42.0	32.8	38.0

⁶¹ <https://lipa.bg/2023/09/lipa-predstavi-rezultatite-ot-provedeno-sotsiologichsko-prouchvane-po-proekt-s-yunesko-na-tema-naglasia-na-balgarskia-roditel-kam-obrazovatelната-sistema-v-konteksta-na-pandemiata-ot-kovid-1306/>

	Естония	10.5	9.1	5.0
	Ирландия	16.9	9.6	11.1
PISA 2015	ЕС-27	22.2	20.0	21.1
	България	42.1	41.5	37.9
	Кипър	42.6	35.6	42.1
	Естония	11.2	10.6	8.8
	Ирландия	15.0	10.2	15.3
PISA 2018	ЕС-27	22.9	22.5	22.3
	България	44.4	47.1	46.5
	Кипър	36.9	43.7	39.0
	Естония	10.2	11.1	8.8
	Ирландия	15.7	11.8	17.0
PISA 2022	ЕС-27	29.5	26.2	24.2
	България	53.6	52.9	48.0
	Кипър	53.2	60.6	51.8
	Естония	15.0	13.8	10.1
	Ирландия	19.0	11.4	15.6

* базово ниво на умения

Източник: PISA 2022.

България дели последното място в ЕС с Кипър по тези показатели. Докато у нас неблагоприятната тенденция е постоянна от 2015 г., то в Кипър е нестабилна, въпреки че и в двете страни по-рязко влошаване се наблюдава през 2022 г. спрямо 2018 г. С най-добри показатели са Естония и Ирландия.

Резултатите от изследването показват също, че България е сред страните-членки на ЕС, в които социално-икономическото положение има най-голямо въздействие върху резултатите на учениците, като същевременно териториалната и социалната сегрегация е най-ясно изразена – средният резултат по четене на учениците от селата е със 115 пункта по-нисък от този на учениците в градовете.

Вярно е, разбира се, че резултатите на учениците започват да се влошават много по-рано, още от изследването от 2015 г., което показва, че проблемите на образованието в България са много по-дълбоки, но тези, които породиха пандемията, още повече засилиха негативната тенденция.

Малко по-различна е ситуацията в сферата на висшето образование, където се обучават младежи с вече натрупани определени знания, с относително по-добри дигитални умения и, поради възрастовата група, с предполагаемо по-висока степен

на отговорност към образователния процес и концентрация, както и опит в самоподготовката.

Системата на висшето образование беше засегната в сравнително по-малка степен от шоковете на пандемията. Още преди това тя беше по-добре оборудвана с техника, имаше опит с дистанционно обучение, налични бяха онлайн учебни материали. Трудностите, възникнали през 2020 г. в началото на пандемията, свързани с локдауна и първоначалното преминаване към онлайн обучение, бяха по-лесно преодоляни. Данните на НСИ и на ЮНЕСКО за мобилността на студентите потвърждават това. Те показват, че броят на българските студенти, обучаващи се в чужбина, нараства и не се наблюдават по-съществени флуктуации в тази тенденция по време на пандемията.

Въпреки това, не е малък делът на младежите, имали затруднения с участието си в учебния процес. Според резултатите от проучване, проведено в периода април-юни 2020 г. сред близо 25 хиляди български студенти за целите на Рейтинговата система на висшите училища в България⁶², 19% от анкетираните смятат, че преподавателите им не са провеждали редовно лекциите и упражненията, а 17% декларира, че самите студенти не са били редовни на онлайн занятията. Неудовлетвореност от онлайн обучението изразяват между 14 и 21% от участвалите в тази форма на обучение студенти. Наред с това, 3.8% твърдят, че в тяхната специалност не е имало онлайн обучение, въпреки че присъствените занятия са били прекъснати.

Данните от проучването показват, че 98.8% от студентите, които са участвали в образователния процес онлайн, са имали необходимите технически средства, за да се включат в обучението. Едва 1.2% от анкетираните твърдят, че не са участвали в него заради липса на компютър или друго устройство с редовен достъп до интернет.

Мнозинството от анкетираните студенти (76.8%) частично или напълно споделят мнението, че в рамките на онлайн обучението по време на пандемията в тяхното висше училище са били създадени всички предпоставки за успешно

⁶² Извадката обхваща студенти от всички образователно-квалификационни степени и от всички професионални направления във висшите училища, акредитирани в България: <https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/113>

завършване на учебната година, докато 18.4% изразяват пълно или частично несъгласие с това твърдение.

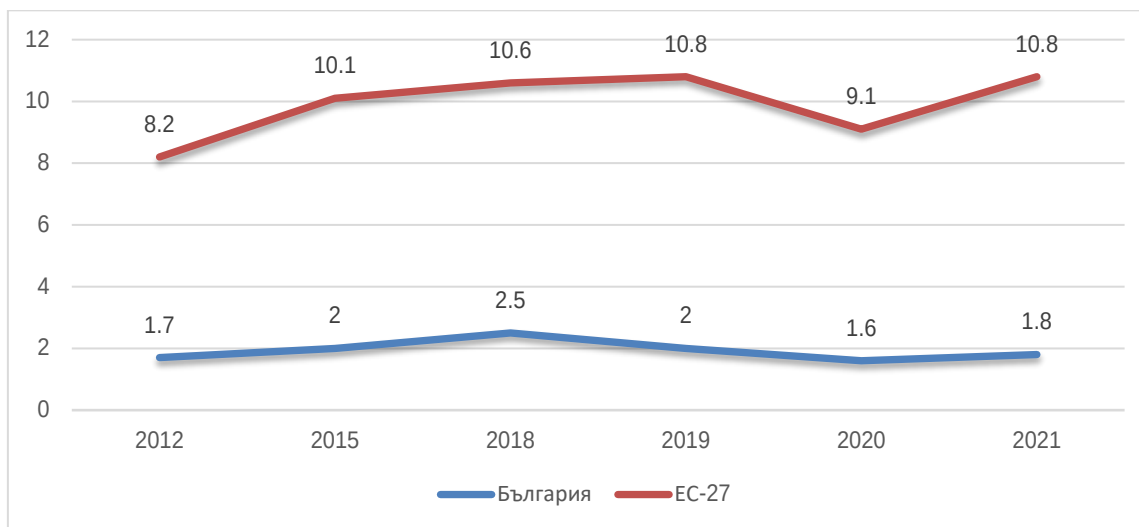
В четиридесет и пет от общо петдесет и две висши училища в България над две трети от анкетираниите студенти смятат, че в рамките на проведеното онлайн обучение са били създадени всички предпоставки за успешно завършване на учебната година. В седем висши училища делът на анкетираниите студенти, споделящи подобно мнение, е под две трети.

Трябва да се подчертае, че според резултатите от аналогично изследване за целите на Рейтинговата система на висшите училища в България, проведено през предходната година, по-голямата част от студентите посочват, че още преди началото на пандемията в системата на висшето образование редовно са участвали в различни форми на дистанционно обучение, като повечето преподаватели са ползвали нови технологии в учебния процес (69% от анкетираниите са напълно или по-скоро съгласни с това твърдение) и имат онлайн лекции (72%); осигурен е бил и достъп до достатъчно електронна литература (66%)⁶³.

Човешкият капитал се формира основно в системата на образованието, но също така и в системата на обучението. Пропуските в образователната подготовка по време на пандемията вероятно ще трябва да бъдат компенсирани на по-късен етап в системата на обучение. Коефициентът на населението на възраст 25-64 г. в образование и обучение в нашата страна обаче е почти незначителен и без по-съществена тенденция на нарастване през последните 10 години – от 1.7% през 2012 г. на 1.8% през 2021 г. при многократно по-голям среден за ЕС-27 коефициент, възлизащ на 10.8% през 2021 г. и характеризиращ се с непрекъсната тенденция на нарастване от 8.2% през 2012 г. България е на последно място по този показател в ЕС, като най-близо до нас се нарежда Гърция с 3.5% през 2021 г. Пандемията оказва влияние и върху този процес, като през 2020 г., годината на локдауна, коефициентът се понижи с 0.6 процентни пункта (Фигура 3.4). Участието на населението в образование и обучение намалява като цяло в ЕС през 2020 г., включително и в България, където отново остава с най-нисък дял.

⁶³ Анкетирани са над 12 хиляди студенти в периода май-юни 2019 г.: <https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/107>

Фигура 3.4. Коефициент на участие на населението на възраст 25-64 г. в образование и обучение (%)

Източник: Евростат.

Следва да се подчертае, че в процеса на образование и обучение участват в по-голяма степен по-млади, високообразовани и заети лица. По данни на НСИ за 2022 г. една трета от лицата на възраст 25-64 години с висше образование са участвали в някаква форма на формално или неформално обучение, докато делът на тези с основно и по-ниско образование е едва 5.6%. Значителни са различията и по региони (Таблица 3.3).

Таблица 3.3. Участие във формално образование и обучение или неформално обучение през 2022 г. (%)

Общо	20.6
По образование	
основно и по-ниско	5.6
средно	17.3
висше	34.2
По трудов статус	
заети	28.0
безработни	2.2
икономически неактивни	5.8
По местоживеене	
в градовете	23.7
в селата	11.9

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Повишаването на участието на населението в обучението през целия живот би подпомогнало компенсирането на пропуските в образователната подготовка, а и по-бързото адаптиране към нови форми на заетост, включително дистанционната и онлайн работа.

Пандемията обаче оказва влияние както върху участието на младежите в образованието, така и върху включването им в пазара на труда. През 2020 и 2021 г. се увеличи дялът на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години, който въпреки че след това започна да намалява и достигна до 12.5% през 2022 г., все още остава един от най-високите в ЕС и е с около три процентни пункта по-висок от средния за ЕС показател. Впечатление прави и значително по-високият дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-29 навършени години (Таблица 3.4).

Таблица 3.4. Относителен дял на незаетите и неучещи младежи (% от съответната възрастова група)

	2018	2019	2020	2021	2022
Относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години	15.0	13.7	14.4	14.0	12.5
Относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-29 навършени години	18.1	16.7	18.1	17.6	15.1

Източник: НСИ.

По време на пандемията се увеличават пропуските във формирането и използването на човешки капитал като цяло, а в частност и на този с високо качество, т.е. на лицата с придобито висше образование. По данни на Евростат дялът на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-29 навършени години с висше образование нараства от 10.5% през 2019 г. на 11.8% през 2020 г., като слабо намалява през 2021 г. до 11.1%, когато надвишаването на средния за ЕС показател възлиза на два процентни пункта.

Понижава се и коефициентът на заетост на новозавършилите средно и висше образование младежи. И ако по този показател сме достигнали почти

средноевропейското равнище през 2019 г., то сега отново изоставаме – с 3.6 процентни пункта през 2022 г. (Таблица 3.5).

Таблица 3.5. Коефициенти на заетост на новозавършилите средно и висше образование (от 1 до 3 г. след завършване) - %

	2018	2019	2020	2021	2022
България	78.6	80.7	78.7	73.8	78.8
ЕС-27	80.9	80.9	78.5	79.6	82.4

Източник: Евростат.

Пандемията оказва съществено негативно влияние върху достъпа до и качеството на образование и обучение, т.е. върху формирането на човешки капитал в страната и неговото качество. Тя, обаче, имаше и един позитивен ефект, а именно стимулира дигитализацията и развитието на цифровите умения на населението.

3.3. Дигитализация и дигитални умения

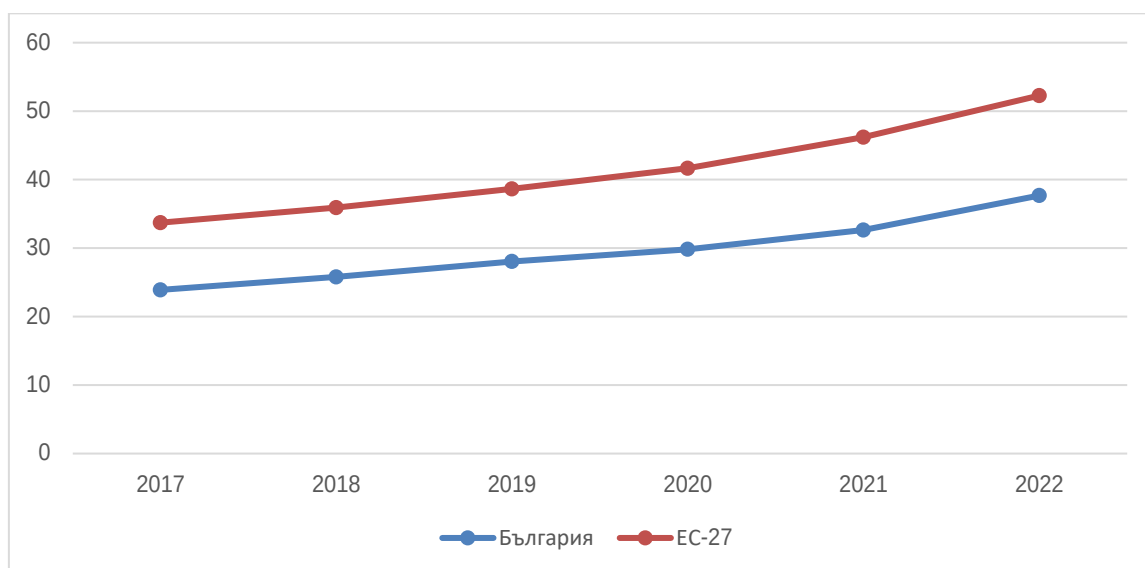
Анализът по-горе откри някои по-съществени проблеми с дигитализацията и дигиталните умения в системата на образованието, които са характерни предимно за училищното образование, а не толкова за висшето, и засягат както учащите, така и преподавателите. Най-засегнати от тях са децата от уязвимите групи.

Проблемите с дигитализацията в системата на образованието са част от и се определят в голяма степен от аналогичните процеси като цяло в страната.

Представа за състоянието и напредъка в областта на цифровите технологии, макар и не конкретно в областта на образованието, дават докладите на Европейската комисия за Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI)⁶⁴. Според класацията на този индекс България се нарежда на 26-о място сред страните-членки на ЕС – предпоследно място, като изпреварва само Румъния. Резултатът DESI на България възлиза на 37.7 (DESI 2022) при средната стойност за ЕС от 52.3. Въпреки нарастването за последните пет години (23.9 за 2017 г.), то не е достатъчно, за да догоним останалите държави членки, като от 2020 г. изоставането дори започва да се увеличава (Фигура 3.5).

⁶⁴ В индекса DESI се прави класация на страните-членки според равнището им на цифровизация.

Фигура 3.5. Индекс на навлизане на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI), 2022

Източник: DESI 2022.

Данните показват също, че 57% от младежите в България на възраст 16-19 години имат основни или по-високи равнища на цифрови умения, което е значително под средния за ЕС показател от 82%.

По отношение на подиндекса човешки капитал, в класацията на DESI България отново заема предпоследното 26-то място. По показателя цифрови умения България постига резултат от 32.6 при средна стойност за ЕС от 45.7. Значително е изоставането на страната както по отношение на дела на лицата на възраст 16-74 г., притежаващи поне основни цифрови умения, така и особено при тези с цифрови умения над основните (Таблица 3.6).

Таблица 3.6. Дял на хората с поне основни цифрови умения и с цифрови умения над основните (%)

	Дял на хората на възраст 16-74 г. с поне основни цифрови умения	Дял на хората на възраст 16-74 г. с цифрови умения над основните
България	31.2	7.8
ЕС-27	53.9	26.5

Източник: DESI 2022.

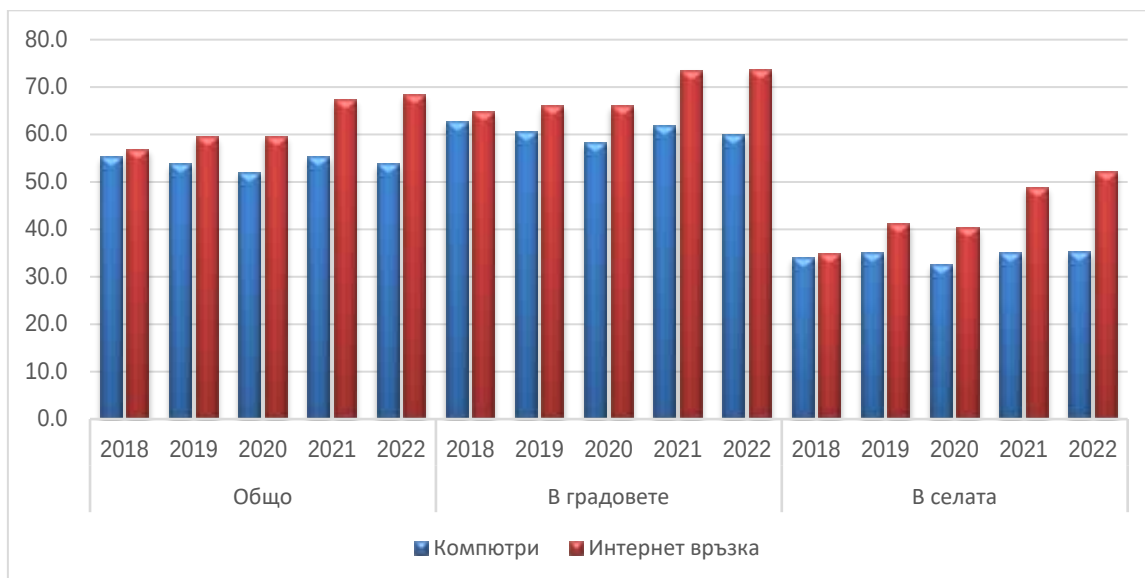
Делът на домакинствата с достъп до интернет бележи тенденция на непрекъснато повишаване – от 45% през 2011 г. до 83.5% през 2021 и 87.3% през

2022 г., по данни на НСИ. Делът на домакинствата с деца с такъв достъп нараства с 30 процентни пункта за същия период, като достига до 96%. Не малки обаче са различията в достъпа по региони на страната: ако в югозападен район този дял е 90.5%, то в северозападен е 83.1% през 2022 г. (съответно 86.2 и 73.5% за 2021 г.). Аналогични са различията и по отношение на достъпа до интернет в градовете и селата. В градовете делът на тези домакинства достига 88.8% през 2022 г. (87.4% за 2021 г.), а в селата – 82.4% за 2022 г. (71.5% за 2021 г.). Ограниченията на пандемията и преминаването към дистанционна работа и онлайн обучение стимулираха развитието на този процес – делът на такива домакинства в селата, макар и по-нисък от този в градовете, се повишава значително по-бързо – с 22.4 процентни пункта за периода 2019-2022 г. (11.5 пункта за 2019-2021 г.) при нарастване в градовете с 9.1 процентни пункта за същия период (7.7 пункта съответно). Според Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото 2022 в областта „Свързаност” България показва значителен напредък по покритие с оптични линии до сгради (85% от домакинствата при 50% в ЕС), но цялостното разпространение на фиксиран (63% при 78% средно за ЕС) и мобилен (73% при 87% за ЕС) широколентов достъп до интернет остава по-ниско от средноевропейското.

На фона на подобряващия се достъп до интернет, данните за дела на лицата, притежаващи цифрови умения, будят интерес. За периода 2015-2021 г. делът на лицата, притежаващи умения за копиране или преместване на файлове между папки, устройства или в облак, варира около 40%. По данни на Евростат делът на лицата, притежаващи поне базови дигитални умения, нараства до 35.5% през 2023 г., но въпреки увеличението, изоставаме не само от средното за ЕС равнище (55.5% за 2023 г.) с двадесет процентни пункта, но и сме на предпоследно място, следвани от Румъния. Делът на домакинствата с достъп до интернет се повишава значително, въпреки което и по този показател България е на последно място в ЕС.

Следва да се подчертае, че в България делът на домакинствата с интернет връзка се увеличава непрекъснато и доста по-осезаемо от този на домакинствата с компютри. По-впечатляващи обаче са различията в осигуреността с интернет връзка и с компютри между домакинствата в градовете и в селата (Фигура 3.6).

Фигура 3.6. Домакинства по притежание на стоки за дълготрайна употреба и по местоживеене (%)

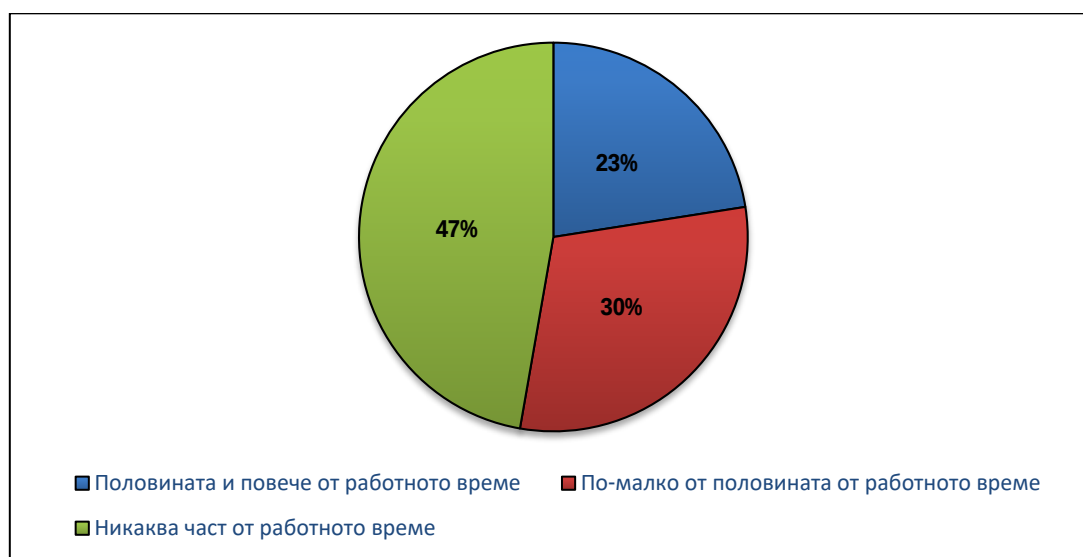

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Друг проблем в областта на дигитализацията в България е, че по данни на НСИ делът на предприятията, които предоставят на служителите си обучение в областта на ИКТ, не е голям – около 9% през последните години, като е най-висок при големите предприятия – около 40%. Въпреки по-същественото нарастване, делът на заетите лица в предприятията, които използват интернет, достига до 40% през 2022 г. Индексът за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото 2022 показва, че използването на такива технологии от малките и средни предприятия не успява да достигне половината от средното за ЕС (25% МСП с поне основно равнище на цифров интензитет при 55% за ЕС).

По данни на НСИ делът на заетите лица, работещи активно с дигитални устройства, е нисък, а близо половината от заетите не работят въобще с такива устройства (Фигура 3.7).

Фигура 3.7. Заети лица според дела от работното време, прекарано в работа с дигитални устройства през 2022 г. (%)

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Въпреки значителното разширяване на достъпа до интернет още преди пандемията и наложилото се от нея ускоряване на дигитализацията, все още има много какво да се направи в това отношение, особено що се касае до дигиталните умения на населението.

Следва да се посочи, че, включително в резултат от пандемията, българите ясно осъзнават значението на дигиталните технологии за различните сфери на обществения живот. Резултатите от изследване на Евробарометър „Дигиталното десетилетие“⁶⁵ от 2023 г. показват, че 69% от българите смятат, че дигиталните технологии са важни за дистанционна работа (41% ги считат за много важни) при 63% средно за ЕС-27 (за 33% те са много важни). Вероятно поради срещнатите затруднения с онлайн обучението, 74% от българите оценяват дигиталните технологии като важни за достъпа до възможности за образование и обучение (45% ги смятат за много важни) при 71% средно за ЕС (36% - много важни). В тази връзка, 73% от българските респонденти считат, че е необходимо повече образование и обучение, за да се развият уменията за използване на дигитални услуги (67% средно за ЕС). По-голямата част от анкетираните определят като най-важни необходими действия от страна на държавата до 2030 г. подобряването на

⁶⁵ Special Eurobarometer 532.

наличието на високоскоростен интернет, обезпечаването на повече образование и обучение по дигитални умения, защитата от кибератаки.

Поради изоставането на България в областта на цифровизацията и цифровите умения, особено в условията на пандемията, които ясно показаха все по-нарастващото им значение за всички сфери на обществения живот, през 2020 г. бе разработен и приет Национален стратегически документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020-2030 г.“, в който се определят целите за цифрова трансформация на България до 2030 г. Една от областите на въздействие според този документ е „образование и обучение“. В изпълнение на целите и мерките в тази област, от държавния бюджет за 2021 г. бяха отпуснати финансови средства в размер на два милиона евро за проекти за обучение на академичен персонал, както и 2.9 милиона евро за създаването на двадесет и един центъра за личностно развитие, обучение в областта на цифровите умения на ученици и млади хора, бяха закупени над осемдесет и пет хиляди електронни устройства; беше одобрена и национална програма за интегриране на часове по информационни технологии в учебните програми, които не са свързани с компютърните науки.

Държавата започва да предприема по-активни действия и продължава да полага усилия за преодоляване на изоставането в областта на обучението по дигитални умения чрез финансови средства и различни мерки и дейности, например чрез Програмата за развитие на човешките ресурси, където са включени дейности както за заети, така и за безработни и за икономически неактивни лица. Чрез Националния план за възстановяване и устойчивост се предвижда да се финансира проект „Предоставяне на обучения за дигитални умения и създаване на платформа за обучение на възрастни“, в рамките на който се очаква да бъдат обучени половин милион заети и безработни лица, както и да бъдат създадени виртуална платформа за онлайн обучение и мрежа от дигитални клубове. За целта са предвидени близо 380 милиона лева.

В заключение следва да се подчертае, че пандемията оказва значително негативно въздействие върху достъпа до образование и обучение, както и върху качеството на образователната подготовка, като засегна в по-голяма степен рисковите групи учаци, които и без това срещат големи предизвикателства за натрупването на човешки капитал. Наред с това, негативни последици са и

промяната в отношението на учащите към образователния процес, както и въздействието върху психологическото състояние на децата, младежите и по-възрастното население. Всичко това даде своето отражение върху качеството на новоформиращия се човешки капитал, а и върху поддържането и повишаването на качеството на вече формиращия човешки капитал.

Пропуските в образователния процес по време на пандемията биха могли да се компенсират по-нататък чрез участие в системата на обучение през целия живот. Това, обаче, е допълнителен разход за обществото и за отделните хора, а и както показва практиката, участието на населението в обучение е минимално, и то не само по време на пандемията. В този случай, негативните последици могат да имат дългосрочен характер.

Пандемията от COVID-19 даде своите уроци и откри проблемите пред формирането, развитието и съхранението на човешки капитал в България. Очерта рисковете и социалната и икономическа цена на бъдещи пандемии. Тя доказва и ползите от дигитализацията и стимулира нейното развитие. В България бяха предприети редица мерки в тази насока, някои от които успешни. Въпреки това, страната все още съществено изостава в тази област не само от средното за ЕС равнище, но и от почти всички държави членки на ЕС.

Същевременно пандемията очерта и негативни последици от онлайн обучението (дигитализацията), особено върху по-младото поколение, но не само. Въздействието върху психологическото състояние на децата и по-слабата им възприемчивост към учебния материал и разсеяност по време на онлайн обучението влияе негативно както върху здравословното им състояние, така и върху качеството на образователната им подготовка, а това означава и върху качеството на новоформиращия се човешки капитал. Уроците, които даде пандемията дават отправна точка за разработване на политики и мерки не само за развитие и прилагане на дигитализацията, включително в образованието, но и за съхранение и развитие на човешкия капитал на страната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В изпълнение на дефинираната цел на настоящото изследване – идентифициране на влиянието на пандемията от COVID-19 върху човешкия капитал в България в демографски и образователен план, и въз основа на извършен анализ на официалната статистическа информация и на вторичен анализ на резултати от национални и международни емпирични проучвания са изведени следните основни *изводи и заключения*, групирани в три насоки:

· ***В демографски план:***

- Ø Пандемията от COVID-19 повлия значително върху демографските характеристики на населението, като предопредели съществено намаляване на броя му спрямо предпандемичния период и драстично спадане на естествения му прираст; обуслови понижаване на раждаемостта, макар и временно; доведе до значително покачване на смъртността и съкращаване на продължителността на живота. Вероятността влошаването на здравословното състояние на населението по време на пандемията да има дългосрочни последици е голяма. Поради здравната криза се наблюдават известни флуктуации във възрастовата структура на населението, но тя не измени дълготрайната тенденция на остаряване на населението в страната, тъй като промените бяха временни. В този смисъл пандемията рязко задълбочи демографската криза в България и създаде условия за продължителен бъдещ период на ограничаване на носителите на човешки капитал в страната.
- Ø Пандемичната обстановка оказва съществено въздействие върху външномиграционните потоци. Наблюдават се положителни промени в механичния прираст на населението, които обаче са краткосрочни и не компенсират негативните демографски ефекти от COVID-19. Тъй като основните причини за емиграционното поведение и емиграционните нагласи на българското население не са преодолені, влиянието на пандемията и на локдауна върху тях, както и върху човешкия капитал може да се оцени като краткотрайно.

· *По отношение на семействата, децата и младежите:*

- Ø Оценката на икономическите последици от COVID-пандемията за семействата с деца в страната показва временния им характер - първоначалният шок в материално отношение бе преодолян сравнително бързо, като още през 2021 г. ситуацията се нормализира – доходите нараснаха, дълговете на домакинствата се понижиха, макар и не толкова значително, безработицата отбелязва тенденция към понижаване, заетостта се увеличи. Изключение е продължаващата и след края на извънредното положение ниска заетост на младите хора.
- Ø Анализът на ползите, особено за семействата с непълнолетни деца, но и на негативите на разпространенията се в периода на пандемията дистанционна заетост наложи извода за необходимостта от наличие на правото на избор на прилаганата форма на заетост от страна на работещите родители в съответствие със спецификите на техния професионален и семеен живот. Това изисква практикуването на дистанционните типове заетост да се осъществява на доброволни начала и по взаимно съгласие между работодателите и техния персонал чрез въвеждане на съответни клаузи в трудови договори или при колективно трудово договаряне.
- Ø За разлика от временното влияние на пандемията върху материалното състояние на семействата, установена е устойчива негативна тенденция на влошаване на психичното здраве както по време, така и след извънредното положение, което е особено опасно с оглед на непредвидимите й продължителност и дълбочина на последиците. Дълготрайният ефект върху психиката на хората се преодолява много по-трудно от икономическите последици и влияе значително върху всички аспекти от живота на семействата, на децата и младежите – освен за психическото им състояние вследствие притесненията за здравето и за несигурното бъдеще, това влияе и върху повишеното равнище на стрес, нарастването на проявите на домашно насилие срещу жени, деца и между поколенията (включително и след края на извънредното положение), както и върху образователните способности, комуникативните умения и социалната интеграция, което пряко въздейства върху формирането, съхранението и качеството на човешкия им капитал.

Проблемите с психичното здраве на хората проличават при наблюдаваните увеличени случаи на употреба на транквилизатори и антидепресанти, на интоксикация с психоактивни вещества, нараснал брой неврологични и психиатрични, в това число детски консултации и други.

- Ø Установени са многостранни негативни ефекти от пандемията върху децата и младежите с оглед тяхното благосъстояние, сигурност, образование, здраве, социална интеграция, тоест върху условията за израстването им като пълноценни личности. Това води до трудно предвидими на този етап последици за качеството на формирация се през периоди на детството и юношеството бъдещ човешки капитал както в индивидуален, така и в национален план.
- Ø Въпреки преобладаващите негативни краткосрочни и дългосрочни ефекти от пандемията върху семействата с деца, налице е и известен положителен опит от този период, изразяващ се в укрепването на сплотеността между децата и родителите в голяма част от семействата и засилването на участието на родителите в различни аспекти на живота на техните деца поради наложилото се съвместно физическо присъствие в домовете, обичайно ограничено вследствие служебните им ангажименти.

В образователен план:

- Ø Пандемията оказва значително негативно въздействие върху достъпа до, както и върху записването в системата на образование. Влиянието беше много по-осезаемо в довисшето образование, отколкото във висшето, поради липсата на предварителна подготовка на учениците и на учителите и въпреки започналия в предпандемичния период процес на дигитализация в училищата.
- Ø Най-засегнати бяха децата от уязвимите групи – от семейства, живеещи в бедност, с икономически неактивни родители, с родители с ниска степен на образование, от малцинствени етнически групи, от малките населени места в страната.
- Ø Основните затруднения и негативни ефекти от онлайн обучението могат да бъдат обобщени до: недостатъчно ниво на техническа осигуреност (брой и качество на устройствата за онлайн обучение), липса на предварителна

подготовка (недобри дигитални умения и познания) за работа в онлайн среда, неподходящи домашни условия за учене, липса на качествена интернет връзка, загуба на концентрация от страната на учениците в домашна среда, редуциране на преподавания учебен материал, нередовно присъствие на част от учениците в онлайн часовете, понижаване на емоционалната, поведенческата и когнитивната ангажираност на учениците, намален контрол, по-голяма натовареност на учители и ученици и здравословен дискомфорт (повишени нива на стрес), липса на личен контакт, възпрепятстващ развитието на социалните умения на учениците и други.

- Ø Идентифицирани са ползи от онлайн обучението: придобиване на компютърна грамотност и подобряване на дигиталните умения на учениците и на учителите; използване на електронни и информационни технологии в учебния процес; опознаване и усвояване на нови ресурси в интернет; включване на нови иновативни подходи и материали в процеса на преподаване.
- Ø Пандемията оказва съществено въздействие върху образователната подготовка на учащите като влоши качеството ѝ, което може да има дългосрочни негативни последици за качеството на човешкия капитал на страната.
- Ø Установени са съществени проблеми, свързани с дигиталните умения на населението. Налице са значителни различия в достъпа до интернет и техническата осигуреност по групи от населението.

Извършените оценки на щетите в образованието на децата и младежите показват, че дългосрочната цена на загубите на човешки капитал от COVID-кризата надвишава тази за икономиките. Така например, прогнозите на Световната банка показват, че в световен мащаб свързаните с пандемията загуби в образованието ще доведат до пропуснати печалби през целия живот на един типичен ученик в размер между 23 514 и 31 800 щатски долара, а днешните студенти могат да загубят до 10 процента от бъдещите си средни годишни доходи (Schady et al., 2023, с. 77). Наред с това е доказано, че ако не се предприемат навременни действия, пропуските в образованието ще затруднят излизането от порочния кръг на социалното изключване, бедността и неравенството на уязвимите групи.

Установените в настоящото изследване ефекти от пандемията от COVID-19 и предизвикателства пред формирането, развитието и съхранението на човешкия капитал в страната изцяло потвърждават заложената работна хипотеза за същественото и специфичното ѝ влияние върху неговото състояние и качество и дават основания да се определят *по-важни области на интервенция с фокус върху образователната система като негов най-значим елемент*, изискващи разработване и прилагане на съответни политики, мерки и механизми на национално и местно равнище, необходими както за преодоляване на последствията от пандемията, така и с оглед по-безболезнено превъзможване на нови кризи от подобен характер:

- Осигуряване на своевременен и равен достъп до системата на здравеопазване и повишаване на качеството на здравните услуги с оглед подобряване на здравния статус (физически и ментален) на населението, намаляване на смъртността, включително предвидимата и предотвратима смъртност. Специално внимание следва да се обърне на подкрепата на менталното здраве на децата и младежите.
- Мотивиране на потенциалните емигранти да останат в страната и привличане на живеещите в чужбина българи обратно, за което е необходимо преодоляване на причините, формиращи емиграционното поведение и нагласи на българското население.
- Разработване на програми за възстановяване на нарушените по време на епидемията когнитивни, двигателни, социални и емоционални умения на децата в предучилищна възраст с цел по-ефективното им включване в образователния процес и натрупване на човешкия капитал, както и пълноценното усвояване на новите знания и умения, необходими за неговото формиране.
- Преодоляване на негативната тенденция на задържане на високото равнище на младежката безработица, водеща до сериозни последствия за човешкия капитал и бъдещите доходи на младите хора.
- Ресурсно осигуряване на образователния процес:

- Осигуряване за всички ученици и учители на достатъчни като брой и качество технически средства за онлайн обучение.
- Доизграждане на инфраструктурата за достъп до високоскоростен интернет с оглед гарантиране на подходящи условия за онлайн обучение на всички участници в образователния процес, независимо от тяхното местоживееене.
- Подобряване на дигиталните умения на учащи и на преподаватели, включително чрез специализирани обучения за работа в онлайн среда и с иновативни образователни платформи.
- Непрекъснато професионално развитие на учителите и изграждане на капацитет за подкрепа на активното участие на всички ученици в образователния процес.
- Преодоляване на задълбочаващите се неравенства в образованието чрез точно идентифициране на индивидуалните потребности на учениците, включително на децата извън училище и в риск от отпадане, като специално внимание се обърне на подпомагането, включително финансово, на деца от уязвимите групи с целенасочени и персонализирани мерки и дейности, в това число за преодоляване на пропуските в образованието по време на пандемията.
- Повишаване на качеството на образователната подготовка във всички степени на образование, включително чрез поддържане и развитие на иновативни образователни практики.
- Подобряване на механизмите за контрол на образователния процес и за обратна връзка и оценяване на усвояването на учебния материал.
- Повишаване на участието на населението в обучението през целия живот чрез прилагане на съответни гъвкави, включително дистанционни програми, отговарящи на постоянно променящите се изисквания на съвременния пазар на труда и на потребностите на различните целеви групи, което би компенсирало и пропуските в образованието от периода на пандемията.

В заключение е необходимо да се отбележи, че опитът и уроците от глобалната пандемия с всичките ѝ негативи се оказаха от полза за обществото в световен мащаб с оглед идентифициране и повишаване на готовността му за посрещане и справяне с предизвикателствата на предстоящите нови кризи от подобен и различен характер, оказващи влияние върху условията за развитие и най-вече качеството на човешкия капитал на индивидуално и национално равнище, респективно върху бъдещия икономически растеж и производителността на труда. Това не е хипотетично предположение предвид възникването на редица нови, при това наслагващи се кризи още веднага след края на пандемията и очакванията за бъдещи такива, което изисква предприемане на своевременни мерки и действия не само за възстановяване след преживените многостранни шокове – някои с временен, други с по-дългосрочен характер, но и за по-висока степен на адаптивност и устойчивост при кризисни ситуации.

Като „полза“ от пандемията може да се определи това, че благодарение на нея станаха видими слабите и силните страни на различните държавни и организационни системи – на функционирането на обществените институции и услуги, на здравеопазването, образованието и обучението, на социалната защита, данъчната система и други, което позволява при наличие на воля за това да бъдат преосмислени, разработени и реализирани политики за повишаване на техните ефективност, устойчивост, гъвкавост и адаптивност при кризи с оглед справяне с бъдещите предизвикателства както за икономиката и населението, така и за формирането, съхранението и развитието на човешкия капитал на хората във всичките му измерения. В този контекст са напълно правомерни думите на експертите към Световната банка, според които пандемията може да е довела до явен срив на човешкия капитал, но също е показала, какво е необходимо, за да се тръгне по пътя към възстановяване, като трансформирането на колапса във възстановяване трябва да започне сега (Schady et al., 2023, с. 164).

За да се осигури по-бързо социално-икономическо развитие, икономически растеж и повишаване на благосъстоянието на обществото, особено в съвременните условия на продължаващи разнородни кризи, трябва не само бързо да се възстановят загубите, нанесени от пандемията от COVID-19 върху човешкия капитал, но и поучавайки се от нейните уроци, да бъде постигнато по-интензивно

натрупване и развитие на нови и по-висококачествени знания и умения, които пандемията доказва, че са крайно необходими и е напълно възможно да бъдат усвоени и приложени в значително по-кратки срокове от тези, които се предполагаха в предпандемичния период.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Борисова-Маринова, К. (2023).** Възможни ефекти на пандемията от КОВИД-19 върху възпроизводството на работната сила в България. *Население*, Том 41, № 1, с. 123-150. ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online)
- Велинов, А. (2021).** COVID-19, локдауни и семейства: впечатленията на бракоразводни адвокати от 27 държави: <https://news.bg/your-voice/covid-19-lokdauni-i-semeystva-vpechatleniyata-na-brakorazvodni-advokati-ot-27-darzhavi.html> - 09.07.2021
- Владиминова, К., Калчев, Й., Накова, А., Илиева, И., Минчев, В., Зарева, И., Ганева-Райчева, В., Маева, М., Ташев, С., Калчева, С., Александрова, Е., Еролова, Й., Стоянова, П. (2019).** Мерки за преодоляване на демографската криза в България. *Миграции и национална идентичност*, Том III. С.: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. ISBN 978-954-322-963-5 (Print)
- Галинат, А. (2021).** Живот, работа и COVID-19: как се промени животът на жените и младите хора. *EuroHealthNet*, 17 август: <https://eurohealthnet-magazine.eu/bg/living-working-and-covid-19-how-the-lives-of-women-and-young-people-have-changed/#>
- Димитров, П. (2024).** Инвестициите в психично здраве имат икономическа и социална възвращаемост за бизнеса: <https://www.bloombergtv.bg/a/16-biznes-start/128919-investitsiite-v-psiichno-zdrave-imat-ikonomicheska-i-sotsialna-vazvrashaemost-za-biznesa>
- ЕИСК (2021).** Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Дистанционната работа и равенството между половете — условия за това дистанционната работа да не задълбочава неравномерното разпределение на неплатените грижи и домакински труд между жените и мъжете и да бъде двигател за насърчаване на равенството между половете“. [проучвателно становище по искане на португалското председателство] (2021/С 220/02). *Официален вестник на Европейския съюз*, 9.6.2021 г., с. 13-22.
- Зарков, З., Наков, В., Динова-Ходжаджикова, Р., Люцканова, М., Стоилова, Д., Околийски, М., Хинков, Х. (2022).** Въздействие на пандемията от COVID-19 върху психичното здраве на гражданите на Р България. *Българско списание за обществено здраве*, 14(1), с. 45-77.
- Институт за изследвания на образованието (2021).** Анализ на последствията за учебния процес, учениците и учителите от обучението от разстояние в електронна среда през учебната 2020/2021 година: https://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2021/08/Impact_of_distance_learning_in_electronic_environment_on_educational_process_teachers_and_students.pdf
- Институт за икономически изследвания при БАН (2020).** Макроикономически последици от борбата с COVID-19: експресни оценки, изводи и прогнози към 12.04.2020 г.: https://www.iki.bas.bg/files/covid_effects.pdf

- Институт за икономически изследвания при БАН (2024).** *Средносрочна макроикономическа прогноза за периода 2024-2026 г.:* <https://www.iki.bas.bg/files/-2024-2026.pdf>
- Йорданова, Г. (2021).** Анализ на баланса работа-семејство в условията на пандемия. *Наука*, кн. 2, с. 21-27.
- Кинева, Т. (2022).** Семејството „в прегръдката“ на КОВИД-19 (с. 151-155). - В: *Четвърти национален научен форум Бизнесът в XXI-ви век на тема: “Възстановяване и устойчивост след кризата”*. Сборник с доклади. С.: ИК-УНСС.
- Кирова, А., Зарева, И., Матев, М. (2012).** *Съхранение и развитие на човешкия капитал в образованието и науката в България*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Макева, Б. (2021).** COVID-19 и предизвикателствата през полицейските органи. *Българска полиция*, бр. 9, с. 11-14.
- Маркова, Р. (2021).** Косвени ефекти на Ковид-19 пандемията върху децата: <https://nmd.bg/kosveni-efekti-na-kovid-19-pandemiyata-varhu-detsata/>
- Методиева, Ю. (2020).** Тъмната страна на карантината. Ненужно погазване на човешките права на гражданите. Гьоте-институт България, юни 2020: <https://www.goethe.de/ins/bg/bg/kul/mag/21887664.html>
- МОН (2021).** Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030): https://www.mon.bg/nfs/2021/03/strategicheska-ramka_obrobuuchene_110321.pdf
- МТСП (2023).** Проект на Доклад за равнопоставеността на жените и мъжете в България за 2022 г.: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/41/test/za-ravnopostavenost-na-zhenite-i-mzhete-2022.pdf>
- Национален стратегически документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020-2030 г.”:** <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1318>
- Нончев, А., Минчев, В., Зарева, И., Бошнаков, В., Бакалова, М., Мишева, М., Христова, М. (2020).** *Завръщащи се мигранти*. С.: Издателски комплекс - УНСС. ISBN 978-619-232-396-7
- НСИ (2021).** *Изследване на насилието, основано на пол.* EU-GBV, 2021: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/GBV_2021.pdf
- НСИ (2023a).** *Образование в Република България 2023:* <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/education2023.pdf>
- НСИ (2023b).** *Децата в България през 2022 г.* Прессъобщение от 01.06.2023: <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Children2022.pdf>
- НСИ (2023c).** *Семејства в Република България към 7 септември 2021 година.* Прессъобщение от 05 Юли, 2023: <https://census2021.bg/новини/семејства-в-република-българия-към-7-се/>
- НСИ (2023d).** *Статистически справочник – Преброяване 2021*. София: НСИ.

- НСИ. *Миграция и миграционно поведение. Извадково изследване, съпътстващо Преброяване* 2021:
https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021_Migration_SampleSurvey.pdf
- Омбудсман на Р България (2021). *Децата и COVID – 19. Въздействие на кризата върху правата и интересите на децата в Република България*. Специален доклад на Омбудсман на Република България. София, Май 2021 г.:
[https://www.ombudsman.bg/pictures/ДЕЦАТА%20И%20COVID\(1\).pdf](https://www.ombudsman.bg/pictures/ДЕЦАТА%20И%20COVID(1).pdf)
- Рейтингова система на висшите училища в България, 2019:
<https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/107>
- Рейтингова система на висшите училища в България, 2020:
<https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/113>
- Стоянова, К., Кирова, А. (2008). *Джендър неравенства в платения и неплатения труд в България*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.
- Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030):
<https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1399>
- Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021-2030 г.:
<https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1492>
- Съботинова, Д. (2022). Икономика на грижите. *Бизнес посоки*, бр. 2, с. 41-55.
- УНИЦЕФ (2022). *Не/равно детство: Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България*:
<https://www.unicef.org/bulgaria/media/12851/file/BGR-Unequal-childhood-deep-dive-analysis-bg-final.pdf>
- Христова, А. (2021). Образователни неравенства по време на пандемия: <http://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2021/03/Образователни-неравенства-по-време-на-пандемия.pdf>
- Шивачева-Пинед, И. (2018). Интелектуално възпитание. *Innovation and entrepreneurship*, Vol. VI, № 4, с. 187-217.
- Blaskó, Z., Papadimitriou, E., Manca, A.R. (2020). *How will the COVID-19 crisis affect existing gender divides in Europe?* EUR 30181 EN. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Doi: 10.2760/37511
- Coleman, J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure, S95-S120.
- Cosma, A., Abdrakhmanova, S., Taut, D., Schrijvers, K., Catunda, C., Schnohr, C. (2023). *A focus on adolescent mental health and wellbeing in Europe, central Asia and Canada. Health Behaviour in School-aged Children international report from the 2021/2022 survey*. Volume 1. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

- de la Maisonneuve, C., B. Égert and D. Turner (2022).** Quantifying the macroeconomic impact of COVID-19-related school closures through the human capital channel. *Economics Department Working Papers* No. 1729: <https://dx.doi.org/10.1787/eea048c5-en>
- Del Boca, D., Oggero, N., Profeta, P., Rossi, M. C. (2021).** Did Covid-19 affect the division of labor within the household? Evidence from two waves of the pandemic in Italy. *CESifo Working Papers*, No. 9125, June: <https://hdl.handle.net/10419/236667>
- Eneva, S. (2022).** *COVID Impact on Gender Inequalities in Bulgaria*. Friedrich Ebert Foundation - Office Bulgaria.
- Eurochild (2020).** *Growing up in lockdown: Europe's children in the age of COVID-19*. 2020 Eurochild Report: <https://eurochild.org/uploads/2020/12/2020-Eurochild-Semester-Report.pdf>
- Eurofound (2020).** *Living, working and COVID-19*. COVID-19 series. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurofound (2021a).** *Living, working and COVID-19 (Update April 2021): Mental health and trust decline across EU as pandemic enters another year*. Factsheet: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2021/living-working-and-covid-19-update-april-2021-mental-health-and-trust-decline>
- Eurofound (2021b).** *Impact of COVID-19 on young people in the EU*: <http://eurofound.link/ef20036>
- Eurofound (2022).** Fifth round of the Living, working and COVID-19 e-survey: *Living in a new era of uncertainty*. Spring 2022. Factsheet: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2022/fifth-round-living-working-and-covid-19-e-survey-living-new-era-uncertainty>
- Eurofound and EIGE (2021).** *Upward convergence in gender equality: How close is the Union of equality?* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2023).** *Special Eurobarometer 532. The Digital Decade, 2023*: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2959>
- Farré, L., Fawaz, Y., González, L., Graves, J. (2021).** Gender inequality in paid and unpaid work during COVID-19 times. *Review of Income and Wealth*, Series 0, Number 0, pp. 323-347: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/roiw.12563>
- Fischer, S., Dornbusch, R., Schmalensee, R. (1988).** *Economics*. McGraw-Hill.
- Global Metrics (2020a).** Оценка на въздействието на Ковид-19 върху предучилищното и училищното образование в България – гледна точка на учениците: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/8916/file>
- Global Metrics (2020b).** Въздействия на пандемията COVID-19 върху предучилищното и училищното образование – гледна точка на специалисти, работещи в регионални управления на образованието: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/8936/file>

- Global Metrics (2020c).** Въздействия на пандемията COVID-19 върху предучилищното и училищното образование – анализ на дълбочинни интервюта и изследване на отделни случаи: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/8946/file>
- Global Metrics (2020d).** Въздействия на пандемията COVID-19 върху предучилищното и училищното образование – гледна точка на родители на ученици: <https://www.unicef.org/bulgaria/media/8911/file>
- ILO (2020).** *Youth and COVID-19 impacts on jobs, education, rights and mental well-being.* Survey Report 2020. YOUTH team in the Employment, Labour Markets and Youth Branch of the International Labour Organization: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_753026.pdf
- Kendrick, J.W. (1976).** The Formation and Stocks of Total Capital. *NBER*, Number 100, General Series.
- Kisov, B. (2018).** Human capital and innovative factors of its development: <https://www.linkedin.com/pulse/human-capital-innovative-factors-its-development-boris-kisov>
- Laroche, M., Merette, M., Ruggeri, G.C. (1999).** On the Concept and Dimensions of Human Capital in a Knowledge-Based Economy Context. *Canadian Public Policy – Analyse de Politiques*, vol. 25, issue 1, pp. 87-100.
- Lyttelton, T., Zang, E., Musick, K. (2022).** Telecommuting and gender inequalities in parents' paid and unpaid work before and during the COVID-19 pandemic. *Journal of Marriage and Family*, vol. 84, issue 1, pp. 230–249: <https://doi.org/10.1111/jomf.12810>
- Machlup, F. (1984).** *The Economics of Information and Human Capital.* Princeton.
- OECD (2021).** *Caregiving in crisis: gender inequality in paid and unpaid work during COVID-19).*
- Schady, N., Holla, A., Sabarwal, S., Silva, J. and A. Yi Chang (2023).** *Collapse and Recovery: How the COVID-19 Pandemic Eroded Human Capital and What to Do about It.* Washington, DC: World Bank. Doi: 10.1596/978-1-4648-1901-8
- Steinmetz, S., Vandecasteele, L., Lebert, F., Voorpostel, M., Lipps, O. (2022).** The gendered consequences of the COVID-19 lockdown on unpaid work in Swiss dual earner couples with children. *Gender, Work & Organization*, vol. 29, issue 6, pp. 2034-2051: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gwao.12875>
- Thurow, L. (1970).** *Investment in Human Capital.* Belmont.
- United Nations (2020).** *Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond.* August 2020: https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs Population Division (2022).** *World Population Prospects 2022:* <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/MostUsed/>

- WHO (2020).** *COVID-19 and violence against women. What the health sector/system can do.* 7 April 2020. WHO/SRH/20.04. World Health Organization: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/331699/WHO-SRH-20.04-eng.pdf?sequence=1>
- World Bank (2020).** *“COVID-19 and Human Capital” Europe and Central Asia Economic Update (Fall).* Washington, DC: World Bank. Doi: 10.1596/978-1-4648-1643-7
- World Bank (2021).** *The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19.* Washington, DC: World Bank. Doi: 10.1596/978-1-4648-1552-2

ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ

- <http://www.amalipe.com/index.php?nav=news&id=3682&lang=1>
- <https://bnr.bg/post/101934766/prouchvane-vseki-chetvarti-balgarin-e-bil-jertva-ili-svidetel-na-nasilie-15.01.24>
- <https://coronavirus.bg/bg/907>
- <https://dari.unicef.bg/bg/no-violence>
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_ehomp/default/table?lang=en
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00205/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_mor
- <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200424-1>
- <https://globalmetrics.eu/wp-content/uploads/2020/12/Към-презентация-на-результатите-от-изследването-1.pdf>
- https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=828
- https://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2021/08/Impact_of_distance_learning_in_electronic_environment_on_educational_process_teachers_and_students.pdf
- <https://lipa.bg/2023/09/lipa-predstavi-rezultatite-ot-provedeno-sotsiologicheskoprouchvane-po-proekt-s-yunesko-na-tema-naglasina-balgarskia-roditel-kam-obrazovatelna-sistema-v-konteksta-na-pandemiata-ot-kovid-1306/>
- <https://news.bg/bulgaria/covid-pandemiyata-uvelichila-kibertormoza-sred-podrastvashtite.html>
- <https://nmd.bg/covid-pandemiyata-uvelitchi-nasiliето-nad-detsa/>
- <https://population.un.org/wpp/Download/>
- <https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/107>
- <https://rsvu.mon.bg/rsvu4/#/media-article/113>
- <https://tuk-tam.bg/migration/results>

https://urapcenter.org/Rankings/2023-2024/World_Ranking_2023-2024
<https://worldpopulationreview.com/countries/bulgaria-population>
<https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/16364928>
<https://www.bgonair.bg/a/2-bulgaria/226605-sled-kovid-19-i-izvanrednite-merki-polovinata-rabotodатели-v-balgariya-shte-prilagat-hous-ofis>
https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/bulgaria/WCMS_655311/lang--en/index.htm
<https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/324462-biznesat-u-nas-shte-prodalzhi-s-rabotata-ot-distantiya-i-v-badeshte>
<https://www.nationalpandemicalarm.eu/bg/2022-09-15?index=fear>
<https://www.nsi.bg/bg/content/18863/умирания-от-covid-19>
<https://www.nsi.bg/bg/content/2968/коефициент-на-раждаемост-по-статистически-райони-области-и-местоживееене>
<https://www.nsi.bg/bg/content/2994/прогноза-за-населението-по-пол-и-възраст>
<https://www.nsi.bg/bg/content/3018/смъртност-и-средна-продължителност-на-предстоящия-живот-на-населението-по-местоживееене-и-пол>
<https://www.shanghairanking.com/rankings/arwu/2023>
<https://www.shanghairanking.com/rankings/gras/2023/RS0102>
<https://www.shanghairanking.com/rankings/gras/2023/RS0401>
<https://www.topuniversities.com/sustainability-rankings?countries=bg>
<https://www.unicef.org/bulgaria/documents/%D0%B8%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F>
www.nsi.bg

IMPACT OF COVID-19 ON HUMAN CAPITAL IN BULGARIA: DEMOGRAPHIC AND EDUCATIONAL DIMENSIONS

Summary

The monograph presents the results of the recently completed first in Bulgaria complex study of the impact of COVID-19 pandemic on human capital in the country in demographic, family and educational plan carried out within the research program of the Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences.

The research was developed on the basis of an empirical analysis of information from official national and international statistical databases and reports of international institutions, and on a secondary analysis of the results of surveys and expert assessments in the EU and Bulgaria of the impact of the pandemic on various spheres and sectors of social and human activity.

As a result of the research, short-term and long-term effects of the COVID-19 pandemic and challenges to the formation, development and preservation of human capital in Bulgaria are identified.

The changes in the demographic processes in Bulgaria under the impact of the COVID-19 pandemic are evaluated. It is proven that the pandemic has sharply deepened the demographic crisis in the country. It is expected that the deterioration of the health status of the population as a result of the health crisis will have long-term consequences. Short-term effects on the external migration behaviour of the population are identified, which cannot compensate for the negative demographic consequences. It is concluded that the pandemic has created the conditions for a prolonged future period of restriction of human capital holders.

An assessment of the impact of the pandemic on families with children in socio-economic terms is carried out. It is proven that the economic consequences of COVID-19 for families with children are mostly temporary in nature. A steady trend of deterioration of the mental health of the population, as well as multifaceted negative effects on children and youth, including an increase in cases of domestic violence, are established.

A significant negative impact on access to and quality of education, especially in the field of primary and secondary education, is found. Main difficulties and negative effects, as well as benefits of online learning, are derived and systematized. Significant problems related to the digital skills of the population are identified. It is concluded that the impact of the pandemic on participation in the educational process and the quality of education may have long-term negative consequences for the quality of the country's human capital if targeted measures and actions are not taken on time.

On this basis, more important areas of intervention for the future formation, development and preservation of human capital in Bulgaria and for increasing country's readiness to deal with the challenges of new crises of a similar and different nature are determined. It is emphasized on the education as the most significant element of the formation of human capital, which require the development and implementation of relevant policies, measures and mechanisms at national and local level, necessary both to overcome the consequences of the pandemic, and with a view to more painlessly overcoming newly emerging crises.

The monograph is intended for responsible administrative structures, including Ministry of Education and Science and Ministry of Labour and Social Policy, and institutions in the field of school and higher education with a view to undertake the necessary actions and measures, as well as for researchers, teachers, learners and all concerned by the topic.